

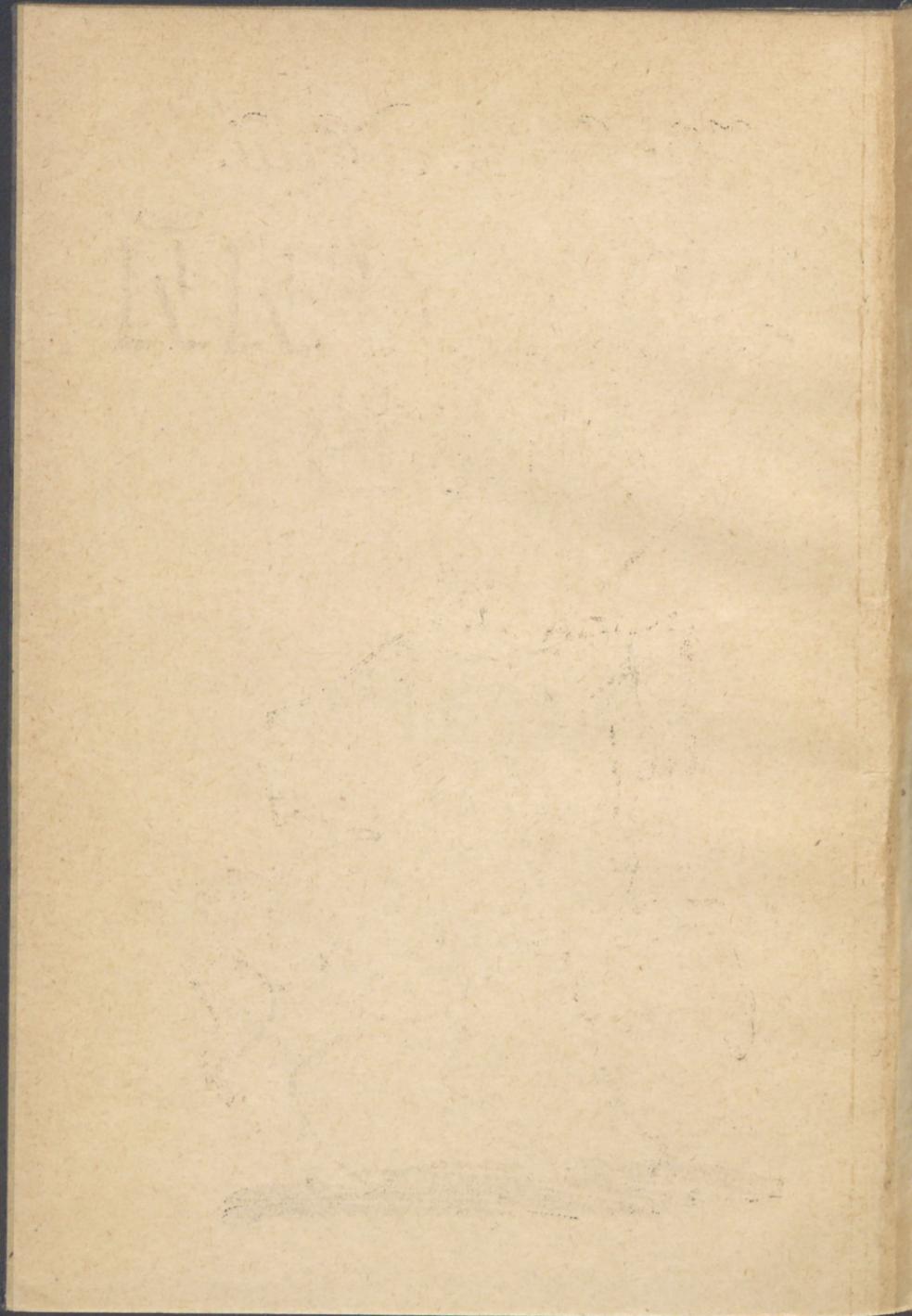
И. 12. 211 / 27

21 Юл. Опільський

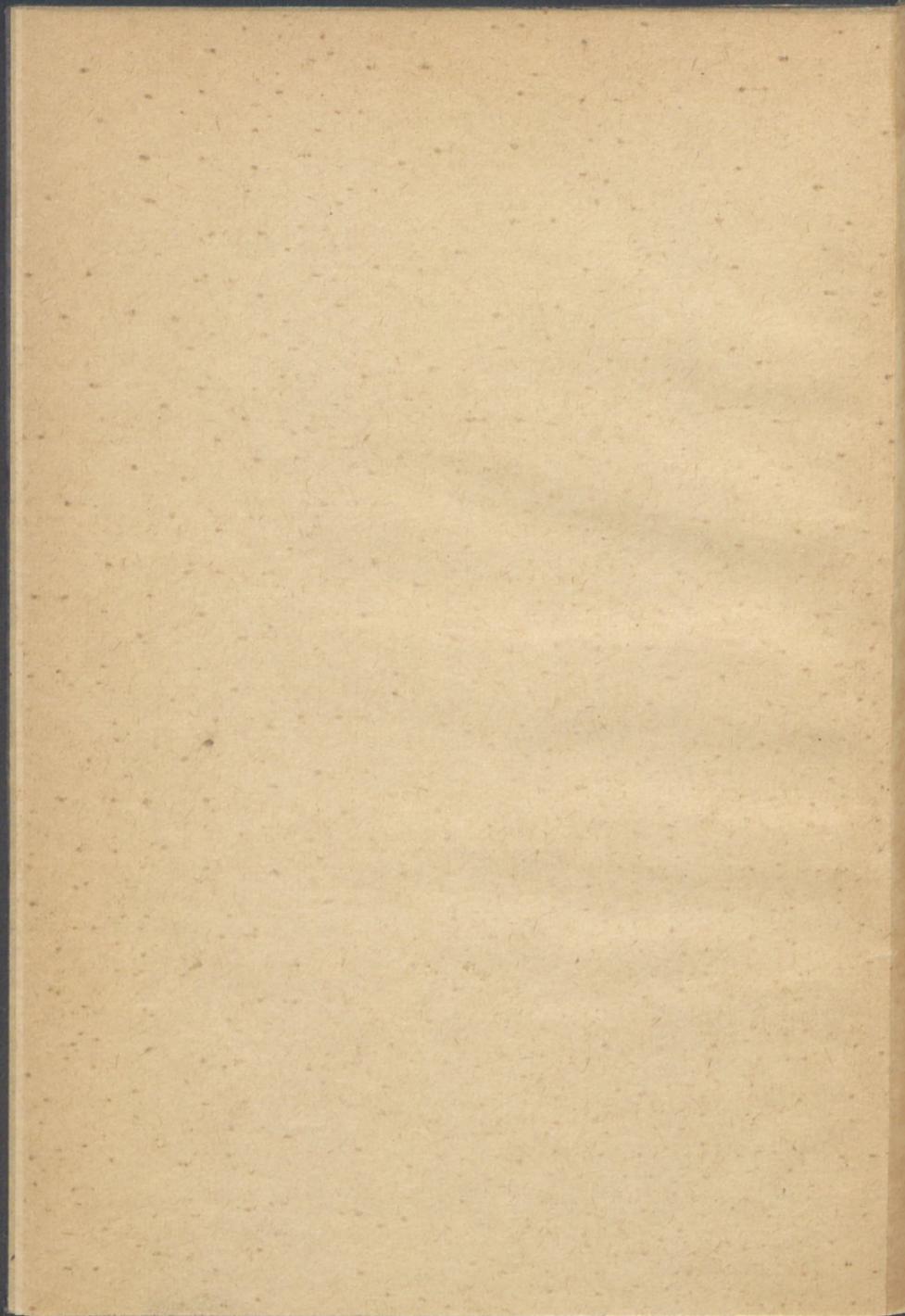
ЗОЛОТИЙ ЛЕВ

СГ

Ю. ОПІЛЬСЬКИЙ
ЗОЛОТИЙ ЛЕВ

L. 500.823

НАРОДНЯ БІБЛІОТЕКА Ч. 27.

ЮЛЯН ОПІЛЬСЬКИЙ

ЗОЛОТИЙ ЛЕВ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ
З ЧАСІВ КОРОЛЯ ДАНИЛА

ДРУГЕ ВИДАННЯ

КРАКІВ

1941

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

I. 500. 823

~~I. 42. 211~~
/ 27

Накладом «Українського Видавництва», Краків. Райхсштрассе 34/II
Друк: «Нова Друкарня Денникова» п. н. упр. Краків, Ожешкової 7.
Verlag: »Ukrainischer Verlag« G.m.b.H. Krakau, Reichsstrasse 34/II
Druck: Neue Zeitungsdruckerei, Tr. Verw. Krakau, Orzeszkowag. 7

1942. г. с. 102

В С Т В У П

Всуперіч загально прийнятій гадці, напад татарів у першій половині тринадцятого століття не був безпосередньою причиною запустіння українських земель. Татари змагали до поширення своєї займанщини, бажали отже українські землі влучити у склад своєї держави. Тим то вони не пустошили й не вилюднювали краю, а тільки нищили те, чого не потребували самі. Вони бажали мати з зайнятих земель, постійні бариші-доходи, а як відомо, із запустілих сіл та піль нема ніякого доходу. Зате зовсім не треба було татарам міст, ані міської культури, а державний устрій був їм не вигідний. Вони руйнували отже в першу чергу городи та використовували дружинний лад, убивали князів, бояр, палили боярські селища, а залишали в живих мужика-чорнороба, який обов'язувався платити їм данину. Тільки там, де татарам не вдалося знищити дружинного ладу, виступали вони з цілою жорстокістю й варварством та залишали за собою лише землю й воду.

Так то виступають татари в тринадцятому столітті, як верховна, панівна кляса в цілій східній Україні. Українська державність заціліла тільки на Заході, у галицько-волинській державі. Подніпров'я стає „улусом" Бату-хана й його наслідників.

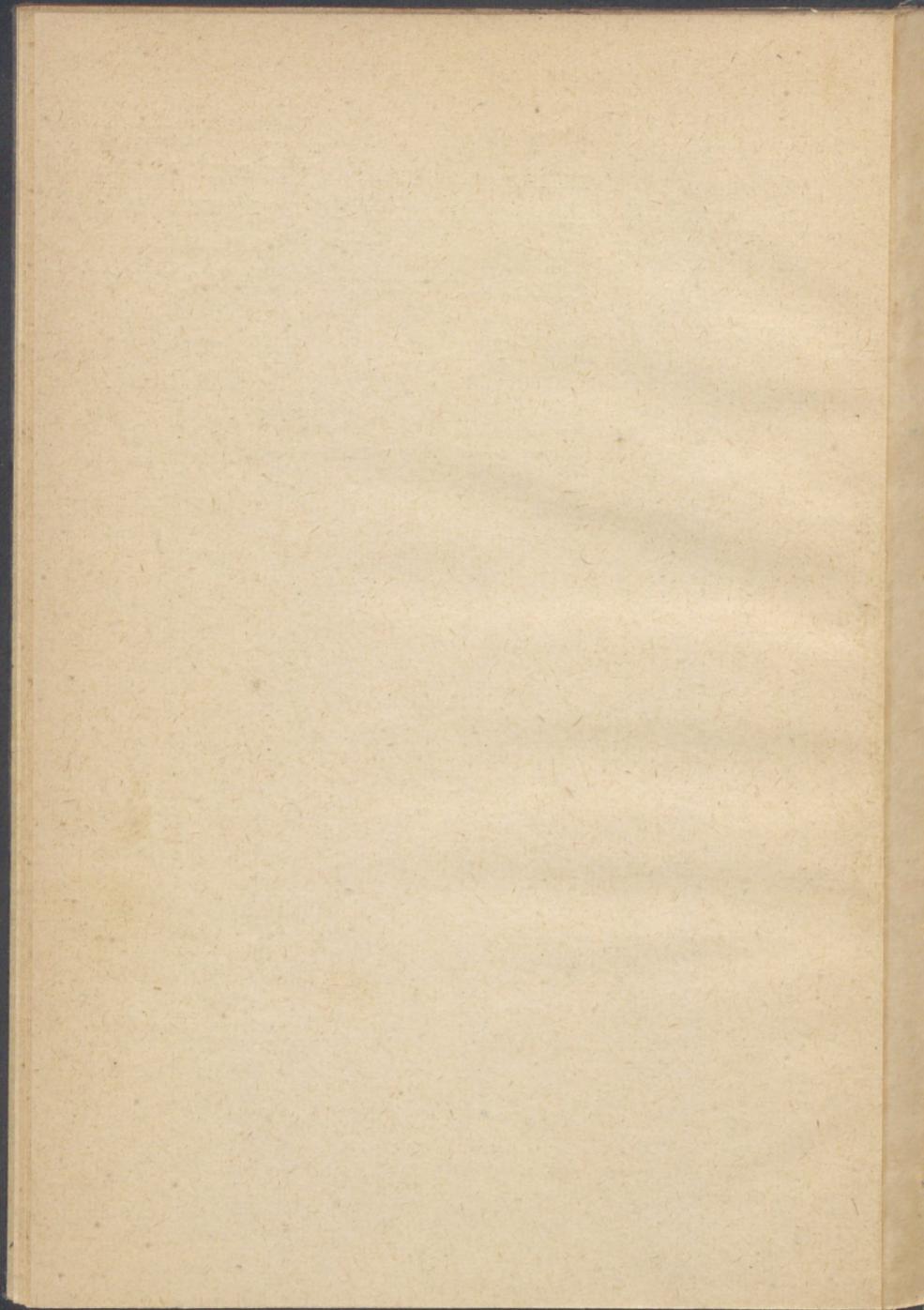
Це тоді появляються на сході галицько-волинського князівства „татарські люди”, і король Данило ходить на них війною кілька разів. Хто ж це такий ті татарські люди?

Татарські люди — це були громади, що самовільно виповідали послух боярам і князеві, а піддавалися татарам, бо під татарами було їм легше жити та працювати. Дружинний лад обтяжував надмірно мужика безнастанними поборами, особливо при частих змінах власників та князів. До цього долучувалася ще й нелюдська система кредиту, що всяку сплату грошових зобов'язань робила неможливою й обертала хлібороба в „закупа”, тобто в живий застав для вірителя. Свобідне селянство щезає швидко, а безнадійне становище кидає зневірених в обійми ворога. Мужик, який піддавався татарам був звільнений від довгів, від залежності від княжих збирачів та наставників-тивунів, від поборів на церкву й дружину. Татарські висланці, „баскаки”, були йому куди вигідніші, а опіка могутнього хана, давала йому кращу безпеку, ніж свої князі.

Проте такі прояви розкладу на окраїнах не довели до розкладу державности внутрі й це є найкращий доказ, що свідомість племінної спільноти була в народі сильніша від родинного егоїзму: загал волів завжди своїх князів, ніж чужих посіпаків, а відступство являлося вже тоді зрадою Бога й держави.

Наше оповідання має на меті дати картину побуту

в тринадцятому віці. В цьому й стійність історичної
белетристики, що вона вяже віддалені від нас часи з те-
перішніми вічним, незмінним загально-людським під-
кладом. Через це ілюструє вона минувшину, помагає
нераз визнатися у безладді сучасности і дає проку на
майбутнє.

З О Л О Т И Й Л Е В

I.

ЩО БАЧИЛА ВИВІРКА?

Над малим багnistим озерцем у пралісі простягали вікові осокори своє кріслате гилля, наче стидалися його перед очима чужинців. Густа, прегуста, мов ніч, чорна вільшина обступила його звідусіль, а високі, всуміш накопичені ломи не давали до нього приступу. До половини погружені в рудавині, гнили тут грубезні дубові пні, закинені купами листя та гилля, порослі бородами та подушками мохів, а ззовні прислонені осокою та ситником. Отут, на окраїнах, багнюка переходила в болото, глибоке, мастке, непрохідне українське болото, перед яким спиняється навіть лісовий звір та безрадний стає навіть завойовник світа. Трохи далі на сухому бугорку темніли щітинкою смереки, темні, високі, понурі, наче витяті з гірського краєвиду, а між смеречиною й осокорами зрідка розсілися тінисті, кріслаті, хоч і не такі високі буки. А на одному з них у просторому дуслі жила собі вивірка.

Добре жилося їй у лісі, де було стільки іншої зві-

рини. Не раз і не два бачила вона ловців-молодців, що ганялися по лісі за чотироніжною здобичею, або підстерігали на озерці болотяну птицю, та ніколи їй на гадку не прийшло їй тікати з цієї околиці перед ловами. Для людської наживи були куниці, лиси, кабани, тури, медведі, рисі у недалекій діброві, лосі в поблизьких багнах над Стиром та Горинню, або врешті олені чи серни. Знала вона, що у віддалі пів дня мандрівки по гнучкому гиллі беріз, лип та грабів є й боброва загата на річці, а все те приваблювало двоногого грабіжника. Безпечно буяла собі руденька штукарка в гиллі, без перешкоди виховувала своїх потішних, чорнооких, живих і моторних нащадків та спокійно накопичувала в своєму дуплі щорічно з пів каменя ліскових і букових горішків.

Але мало цього! Життя біля озерця було цікаве-прецікаве! Рік-у-рік двічі перелітали туди й звідти величезні полки перелетних птиць. Вони перші віщували вивірці майбутню осінь, вони перші заповідали їй поворот квітистої весни. Нераз пізнім вечором на провесні, коли в лісі вешталися ватаги голодних вовків і було страшно та тужно на серці, нагло чулися на розтаялому озері покрики птиці. „Тепло йде!” — казала тоді вивірка й із того часу щоднини гляділа, чи пупянки на гиллі вже пучнявляють та чи з-під бурої луски не добувається вже сочна зелень вибрусту. Отут над озерцем олені відбували своє весілля та двобої, а отам під смереками білили

кості двох борців, що сплелися рогами в двобої та так і впали жертвами вовків. Туди заходили й тури в своїх щорічних мандрівках, тут виводилися кабани — словом, букове дупло було наче вікном княжого дворища, крізь яке володар приглядається до жартів та штук придвірних скоморохів.

От і сьогодні саме під цим буком, на якому жила вивірка, розігралася доволі цікава дія. Ловець, молодий, жвавий отрок, поцілів стрілою малого кабанця, й, не оглядаючись по боках, побіг, щоб підняти свою добичу. Та ось побачила його стара самура й притьмом кинулася пімстити на душолюбіву смерть дитини. Звинувся на місці отрок і з усієї сили вдарив дика ратищем, але й сам упав по хвилині. Гострим зубом розпорола йому самура цілий перед і струмком бризнула кров із розірваної ноги. Біда: до води годі дістатися, до хати далеко, а спливе кров, то сили не стане!

Як міг, спинював кров отрок. Зняв із другої ноги вовняні волокни, вийняв із торби хліб, заліпив ним рану та став перевязувати волоками, та раптом потемніло йому в очах, задзвеніли у вухах усі київські дзвони і без сили повалився він на землю. Лежав без руху та віддиху, а комахи й комарі без перешкоди обсідали його лице та руки. Це було зовсім нецікаве й вивірка побігла до хати спочивати...

— — — — —
Довго лежав отрок під буком. Уже сонце хилилося

до заходу, коли розплющив очі, наче із сну збудився. А збудив його гавкіт собаки. Наче музика дівчину, утішив цей звук раненого. Він підвівся й обережно та уважно став доторкатися рани. Вона вкрилася вже грубою поволокою засохлої крові, а свіжа вже не текла. Видко, безрух та перевязка спинили її уплив. Зате страшна спрага томила його, язик приставав до піднебіння, а в голові гуділо, немов від удару. Аж ось від сторони смерік надбігла здорова, годована собака, прибігла до нього, обнюхала від голови до ніг і забрехала раз і другий — коротко, уривцем, наче бажала сповістити всіх, що знайшла!

Із гущавника вийшла закутана в темну верету бабуся. Вона опиралася на ціпок і тьопала дрібними кроками, рухаючи вустами, наче пережувувала щось у беззубих яснах. За нею ступав плечистий кремезний парубок із ратищем у одній і збанком у другій руці. Одягнений був у полотнянку без рукавів та коміра, а підперезаний був широким чересом, за яким стирчав ніж. З лівого боку, на ремінній привязі, висів широкий блискучий топір. Обое підійшли до раненого й мовчки поглядали один на одного, а пес із висолопленим язиком сидів поруч, поблискуючи білими зубами й червоним язиком.

— Хо, хо! — прошамкала бабуся. — Хо, хо! А ось зловилася й пташка в заставу. Еге ж, пташка непогана, непроста. Бачиш, Славо, ці брови та очі? Шляхетна

пташка, боярська! В неї, правда, половецьке гніздо та косоокі дядьки, але все таки, боярський баран, хоч би й який, вартий холопського вола.

— То ви його знаєте, бабусю? — спитав парубок.

— Його? Хо, хо! Я всіх знаю! Всіх! І тих, що з Чаброва з таким гуком та криком ішли на ріку Калку в озівські степи, і цих, що їхали змагатися з Батієм та Куремсою. Го, го, скільки то голов потрясалось гордо над кінською гривною, скільки птичок виспівувало, немов на весні іволги! Ти, Стрибоже, чув їх та свистів ще дужче від них, ти, Хорсе, ще вище підіймав своє золоте личко, а чорна Мара, що кралася за ними краєм ліса, пожерла їх. Гей! Вона стежила за ними від першої хвилини, дрятувала їх лихою ворожбою, а як тільки виїхали з затишного лісу, враз і вскочила на коня поза їздцем. Сухую кістлявою рукою, небачена ними, перебрала від їздців віжки й повезла їх просто на смерть. Судиславе, Судиславе!

— Не балакайте, бабусю, про пусте, бачите, людина вмирає!

— Я діло говорю, дитинко, та в тебе ще молоко на вустах не обсохло, не розумієш мене. Може бути, коли це молоко, що маєш на вусах, осяде на волоссі сивиною, тоді зрозумієш як слід... А він не вмирає і не вмре! Темна Мара тепер при Ратиборі, почестей їй хочеться, боярської птиці забагла погана...

Слова бабусі значили, що біля боярина Ратибора,

до якого належала вся волость, стоїть смерть. Стара Голубиха була справді несповна розуму, та не було ще ніколи, щоб слово її не здійснилося.

— Благородна боярська пташка! — бурмотіла стара і прилякла біля раненого. — Ось пожди, ми тобі крильце підв'яжемо, вигоїмо й полетиш собі, — фпрр! Сядеш на гильку, на калинову, далеко від усіх інших і добре тобі буде. Бо з усіх лих на світі найпоганішим лихом є людина. Еге ж!

Вмілою рукою зняла перев'язку й побачила страшну рвану рану, обліплена хлібом та кровю.

— Я так і знала. Славо, давай збанок!

— Води! — простогнав ранений. — Води!

— Води справді тобі треба! Ось вона!

Приложила збан до уст раненого, а він припав до нього устами. Пив, пив, доки стара не відняли збанка.

— Ох! — перевів дух молодець. — Яка добра вода!

— Еге ж, добро! Усе, що з моїх рук, дитино, добре! Але вибачай і підожди — дома дістанеш більше! Вода не тільки до пиття годиться.

Вимила рану, витерла обережно хустиною, видобула з-під верети чималий шкур'яний мішочок і добру хвилину порпалася в ньому, доки не найшла малого, глиняного горнятка, туго зав'язаного міхуром. У ньому була якась темна, зеленкувата масть, якою стара замастила всю рану. Засичав і скрутився молодець, наче настолочений вуж, а стара тільки захихикала.

— Сичи, сичи! Хвилинку покрутишся, та й й перестанеш. Пече тебе, синку? Пече? Ну, гаразд! Зате не припече тебе гарячка, не зїсть тобі круглого личка, не пооре чола. Хо, хо!

Швидко й вправно перевязала ногу полотном і молодець заспокоївся.

— Добре мені тепер! — прошепотів.

— Ти син боярина Ратибора? — спитала його бабуся.

— Так! Дайте мені води й дайте знати батькові!

— Як тобі на імя — Олег?

— Так, Олег, води дайте!

— Ба, ще корова не подоена, керничка не викопана. Славо, бери його! Я понесу твое ратище.

Мовчки схилився парубок, узяв Олега на руки, мов дитину, і всі трое під веселий брехіт собаки, пішли лісом. Недалеко звідси стояла із грубих дубових кругляків збудована хата.

II.

ЩО РОЗПОВІДАЛА СТАРА ГОЛУБИХА?

Другої днини оповився ліс мрякою, а дрібний дощ падав похмуро, одноманітно, безнадійно. Змогло все, замовкли птахи, поховалися комахи й метелики, земля вкрилася болотом. Ярослав, або, як його називала бабка, Славо, ще досвіта пішов до боярського двору, а Олег лишився сам із бабусею. Він переспав добре всю ніч і відчував тільки деяку втому від утрати крові. Рана присохла зовсім, не ятрилася й не пухла. Стара обслуговувала його, налила йому кухоль меду, а сама сіла на порозі, зашивати Олегові розірвані повивачі.

— То ти, бабусю, знаєш батька?

— Хо, хо! Чому б не знати, знаю! Знала я його тоді, коли його не знав ще ніхто. Я казала тоді йому, але він не послухав... Гей, не раз Мара ще до смерти прислонить розум, а в останню хвилину вишкірить іще зуби та зарегочеться. Погано вмирати, якщо лишаєш по собі розбрат та насильство, а впорядником спадщини поставиш злодія...

— Про що ти? Не розумію нічого. До кого та до чого ти оце?...

— Так, так, синочку! Тільки я діло говорю, це не бабське базікання.

— Про кого ж це все?

— Про кого? Авже ж про боярина Ратибора.

— Мого батька?

— Так. Але ти не гороїжся. Не ти вибирав собі батька. Його вибрав Судислав, йому й подякуй!

— Яка ж догана моему батькові? — допитувався Олег, а в очах світилися іскорки обурення й жалю. — Він був для мене завсіди ніжним батьком.

— Для тебе! А кому-ж мав він віддаги серце, як не єдиній литині? Хо-хо! Навіть хижий звір любить своїх малих, не то що. А ти в нього один, один, як палець! Чи не глум, не кара Божа? Скажи сам! Не одну „попав” Ратибор після твоєї матері, та ні з одною не дожив до потіхи. Дві померло при родах, одна вродила Бог знає що та згубила її, а сама пішла у безвісті, решту наче відьма наврочила — ти лишився одинцем. А може це молитва твоєї матері обергала тебе цим від жебрацької торби! Чи думаєш, що Ратибор любив би тебе, якби мав інших дітей?

Хвилину мовчав Олег і слухав, як із очеретяної стріхи з хлюпотом стікала вода в баюру коло порога. Попив із кухля, потер чоло рукою, але не прогнав понурих гадок, що насіли його душу.

— Дива оповідаєш, бабусю, — сказав вкінці. — Якби не те все, що ти зробила для мене, то гадав би, що ти мені ворог.

— Ворог, сину? Ні, я була ворогом твого батька, бо знала, що він буде погубою роду Судислава, але ти не Ратибор, а дитина Горислави.. Я для тебе не пожаліла б і крові. Бо в тобі та в Ярославі одна кров пливе!

— Що ти кажеш, бабусю? Ми — свояки?

— Ми ні! Але коли твій батько привіз тіло Судислава з бою, моя дочка Ольга мала теж сина, Ярослава, який є молодшим братом твоєї мами. Ратибор знав це, але не признав його права і Ольга вмерла за рік із жалю та стиду. Хо, хо! Хитра це штука Ратибор!

— Розкажи бабусю! В мене просто глузди мішаються від того, що почув. Я, сама кажеш, не Ратибор хитроців у мене нема!

Стара відірвала очі від шитва й подивилася на молодця. А в нього румянець зацвів на лиці, засвітилися очі, а вуста тремтіли від хвилювання.

— Хо, хо! Коли коняка вперто рветься вперед, то вкінці підпалиться і перекупник із міста й ногаті*) не дасть за неї. Який тобі біс до минулого? Попий меду, заспокійся, а розповім тобі. А як ні, то бувай здоров у мене й без тебе діла доволі.

— Бабусенько, голубонько, — молив Олег, — розкажи Яі спокійно слухатиму.

*) Дрібна монета.

— Ну хай, буде! Воно краще, щоб ти дізнався про все від мене, ніж колись пізніше з ворожих вуст. Отже слухай!

Стара відложила шитво й почала оповідати:

— Твій дід Судислав славний був боярин. Хо, хо! І достатки були в нього, і значіння в князя мав, і пошану в людей. Нема тепер таких бояр. Бувало як сяде на коня та поїде селом, то ні одна душа не всиділа в хаті. Всі бігли вітати, або хоч поглянути на нього — така краса й сила, а разом із ними добрість біла з його гарного обличчя. Було в нього три сини, як соколи, та одним-одна доня Горислава. Бояриня померла була, та як уже не годив був він своїй одиначці! Здається, й княжій дитині не було краще жити у золотоверхій палаті. Найдорожчі паволоки, найкращі перстені та „запая” привозив їй батько з міста, або купував у приїжджих греків та німців. Сватали її всякі боярчуки, але вона воліла дівувати, а батько не силував її.

— Молоде, — каже, — хай погуляє досхочу!

Сам Судислав радо випивав у товаристві, співав, дивився в карі очі дівчини. Та все ж, доки жила його перша жінка, не було в нього ані одної любки. Аж прийшла на село пошесть. Половецькі пастухи принесли з Чорноморя до Києва, а з Києва вже наші притягли її сюди. Вмерли два бояринові сини, а третій ледви клигав. Поробилися на ньому якісь боляки, що репалися, ропіли і смерділи, як стерво. Ніхто до нього й підійти

не хотів, а він не вмирав. Я весь час була при ньому, лише тому й видужав, та все ж не було з нього потіхи. Як устав з ліжка, став якийсь незручний, забудькуватий, як замотиличений баран. Нічого не тямить, дороги не знає, а йде наперед себе, наче в сні. Що не натомилася, усе дарма. Він усе тільки посміхається, гикає, а з рота йому слина тече. Не допомгла ні Пигороща, ні замови, ні свічки до св. Миколи. Отож одного разу кажу я до Судислава:

— Знаєш, боярине, що допоможе твоєму синові? Отровиця!

Боярин, що за той рік подався, посивів, як за двадцять звичайних, раптом як не заголосить, як не вдарить головою об стіну. Думала, що впаде на місці.

— А знаєш ти, що допоможе тобі у твоєму горі? — сказала я далі. — Хоть*) любя, солодка, слухняна! Живий про живе гадає!

Слова мої, видно, запали в душу Судислава, він наче прочунав. Тоді ото пізнав він мою Ольгу й саме тоді прибіг із степів оцей Ратибор. Він був половчин, та вже хрищений, його так і називали всі. Зразу був тільки ніби гостем, а згодом став присікатися до Горислави, твоєї матері. Я відразу побачила, що враз із ним до хати боярина ввійшла погуба. Хо, хо, відразу знала я це й тому з усіх сил наполягала на боярина: „Прожени його, прожени у тридев'яту землю, за ліси, за гори!”

*) Жінка. дружина.

Але боярин на те: „Я, каже, твою доньку збираюся сватати. Воно для неї краще, як не буде в хаті другої господині. Дві баби в одній хаті — це біда”. Я замовкла, бо тоді ще не знала, що моїми вустами говорить божа сила. Але Горислава не хотіла половця і свати пішли ні з чим. А був тоді в нас піп, великий праведник, який раз-у-раз гримав на всіх, що живуть у гріхах, живуть по „скотарськи”, та що, мовляв, тільки Бог має владу благословляти подружжя, а не пиятика та „бісовські співи”. Він так опанував Судислава, що цей велів повінчати себе нишком без співу та гульні, без ладкання та покладин. Тим то всі, яким було заздрісно, казали голосно, що Ольга тільки звичайна любка. Багато перечило цьому, інші потакували, а сміялися всі. Так минув цілий рік.

Стара перевела дух і сумно покивала головою.

— І ось саме тоді прибігли половецькі хани кликати князів на рать. Татари йшли тоді вперше. Пішов і Судислав, та тільки його тіло вернулося з погрому. Ратибор привіз його сюди. Всі отроки погинули в бою, чи розбіглися, навіть наш піп, що також їхав із боярином, пропав без сліду. Татари його не вбили, бо вони ніколи не вбивають духовників. Ратибор приїхав і показав грамоту князя на вирника й тивуна та й замешкав у дворіці боярина, як опікун його дітей. Прийшла до нього й моя Ольга та домагалася своєї вдовиної частини для себе та малого Ярослава. Але він висміяв її перед усією

громадою: мовляв, ніхто не вплився на весіллі, то ніхто й не може бути свідком, хіба що піп, а попа не було. Бідна Ольга так взяла собі до серця на сміхи та глум, що швидко й померла. Та в мене були слуги, холопи, що жилили мене й онуча працею рук. Тож хоч я й кривавими сльозами оплакала дочку, та все ж ні сама не вмерла з голоду, ні внука не збавила. Так минуло кілька літ, аж ось по всьому селу пішла вістка, що Ратибор жениться з донькою боярина. Цим разом весілля було на славу, та попа не було. Щойно два роки пізніш приїхав новий піп у село.

Стара закашлялась.

— Тимчасом Ратибор показав, що вміє. Хо, хо, — хитра штука була. Княжого скарбу пильнував, правда, але й свого не забував. Усе належне віддавав до скарбниці, та з людей правив удвоє, втрое стільки. Жалувалися люди княжому воеводі, та Ратибор купив собі його ласку кунами і ще примучував тих, що жалувалися. Князь далеко, тивун близько, Бог високо, дідько низько. Не один волів із того часу поставити свічку чортові та зігнути спину перед поганим. Та всьог того було йому мало. Раз якось, у неділю, коли новий піп ішов до церкви, бачить... під острішком церкви та мотузі висить останній син Судислава. Всі знали, що він несповна розуму, але щоб аж таке вигадав, цього не чекав ніхто. Прибігли люди, оглянули мерця й нашли на його тілі сліди побоїв та мотуззя. Хто його вязав

і побивав, боги, чи пак Бог знає. Але твої самої днини занедужала Горислава. Пішла я туди, бо гадала зразу, що це щось не так! Може хтось підсунув їй кухлик отрути, чи чогось іншого, а може і так що поробив. Та воно не те було. Твоя мати кидалася в горячці, мов та риба без води. Позривала з себе одежу й чеpecь, а тоді побачила я, що її волосся вже сивіє, а на тілі такі самі знаки, як на повішеному...

Хриплий крик виривався з горла Олега.

— Голубихо, що ти верзеш? Як це можливо, щоб він... свою хоть так мучив? Вона — мати моя, а він батько! Невже ж ти бажаєш підцькувати мене на нього? Ох, ти, погана!

Його очі блискали ненавистю і, був би він дужий, хто знає, чи не пожаліла б Голубиха своїх слів. Та недовго сварився з нею Олег, бачучи, як спокійно приймає вона лайку та крик. Вона не боронилася проти закиду й не божилася на правду своїх слів, тільки покивала головою, а коли Олег замовк, сказала:

— Я так і знала, що ти не повіриш, але гадала, що ти знаєш краще свого батька. Бачиш, кров нераз глушить правду, а молодому найлегше судити людей. Хто молодому годить, той добрий, хто ні, той злий. Так, дитино, я правду сказала, а чи ти в неї повіриш, чи ні, мені байдуже. Але зачала, то й скінчу, а ти до розуму собі бери все. Про мене можеш інших запитати, або й самого Ратибора. Але до нього треба підійти

хитрощами. Хо, хо! Не такий він, щоб балакати, небажане.

— Розкажуй далі, матусю! — обізався глухо Олег.
— Правда чи ні, а знати не зашкодить.

— Так, синку, так! І я таке гадала, коли чула, як і орислава в безтямі молила боярина, щоб не бив її брата, не волік кудись на мотузі, не вішав. Але коли я другої днини бажала біля небіжчика дати вислів правді, щоб справити діло на потрібний шлях, Ратибор так глянув на мене, так глянув, неначе з його очей простяглися до мене ножі, кліщі, або зашморги. Я так і задубіла, а язик мій занімів у роті. Та лишім це! Я певна, що він згубив і брата і сестру і певно згубив би був і тебе, якщо б мав інших дітей. Якби не це, всюди найшлося б місце на маленьку могилку дитини. Скажи но, будь ласка, відколи затямив ти тата?

— Відколи? — оживився Олег. — О, я тямлю його дуже добре десь від десяти років, коли він дав мені чудову, синю, золотом шиту нагортку, червону оксамітну клепаню та жовті сапянці і велів іти до гостей. Я дуже налякався, але молодиця, яку я вважав за маму, повела мене туди. Вона після того прогнала мене з своєї одрини, а сама десь пропала, і я з того часу жив при батькові.

— Ага! Це та, що вродила відміну. Чому ж це батько не пригадав собі швидше, що в одринах його служби росте його син? Чи не найбільша це радість для батька,

коли отроча робить перші кроки, лебедить перші слова? Гей! Ненависним було йому лоно, з якого вийшов ти, та ти був один... Через це забулася й ненависть... Бачила я все те, та не виявляла нічого нікому. Навіщо? У нього були куни й гривні*) щоб купити скільки треба свідків для суду, грамоту для людей, княжу ласку для себе, а його помста впала б на голову мого Ярослава. Я мозчала, навіть покинула село й пішла з Ярославом у ліси. І добре зробила. Це вже й ти пам'ятаєш, як то Батій ішов на Русь. День і ніч значили дими та заграва шлях орди і ні один город не лишився цілий. Прийшли вони й сюди, та тільки загоном. Ні попові, ні людам не зробили нічого злого, тільки пограбили достатки. Боярин не втратив нічого, він вийшов назустріч татарському ватажкові і побалакав із ним поганською якоюсь мовою, а потім став збирати полюддя, друге вже у тому році, а цим разом уже на татар. Згодом приїхав баскак і забрав викуп на хана і з того часу почалася загибель села. Збіднілі люди не мали чим платити й їм підпалювали татари хати над головою, а самих брали в ясир. Старих убивали або лишали на згарищах на голодну смерть. Тому волів кождий запродавати себе й своїх комунебудь, щоб тільки спасти життя своє й своїх найближчих. Та не було вже тепер купців з Володимира, Луцька й Києва. Один тільки Ратибор мав складений

*) Гривні — гроші. Гривня ділилася на куни, а куни на ногати.

гріш, тому він сам перейняв згодом виплату татарського подимного, а за це свобідне селянство обернулося в холопів, безвільних рабів. Ми тільки заховалися, але сидимо в лісі та живемо лісовим промислом. Це тільки й нашої волі. Наскочить ворог то й життя можемо збутися ні за що, ні про що. Ніхто не піде за нас на суд, не заплатить вири, не стане на двобій, не захистить, ні оборонить. Ми самі.

— Гей, не самі ви вже, матусю, раз спасли мене від загибелі та віддали батькові. І він і я не забудемо вам цього.

— Вірю і знаю, що ти, сину, рад би не йти стежками Ратибора, та мусиш. А від твого батька волю я удар батога, ніж усміх, бо волю вовчу нахабність від гарної улесливости. Чи гадаєш, що Ярослав радо поділиться з боярином холопами, з якими колись грався, бігав, їздив верхи, піде в хату, окроплену кровю сестри?

Гіркий глум звучав у голосі старої і молодець сумно схилив голову.

III.

ЧОГО ЗАБАГЛОСЯ СТАРОМУ ЛИСОВІ?

Тимчасом у боярському дворіщі гуділо, немов у вулику. На майдані ржали коні, брехали пси, перекликувалися люди. Гуртки комонників раз-у-раз розїздилися в різні сторони, інші верталися на спітнілих конях, спорошені, знесилені, зневірені. Жінки й діти збільшували загальне замішання гомоном, плачем та криком. Нема боярчука! Коня знайшли в лісі з сідлом під черевом, пораненого гиллям та з вибитим оком, але сам Олег, — розступись, земле, — пропав! Видко було, що кінь зірвався з привязі, а сполоханий пересуненим сідлом, помчався навмання лісом. Відкіля він утікав, куди заїхав на ньому отрок — Бог знає! На рундуку дворіща сидів боярин Ратибор, гриз вуса, нагаєм раз-у-раз ударяв себе по жовтих чоботах. З уст його падали хвилями уривані слова, звернені до післанців.

— Швидко нездаро! Ідь, до лиха! Ніг тобі треба? Ось я тобі поможу, погана гниляко! Ти ще тут?

Раз-у-раз прибігали стежі й доносили, що всі їх

зусилля були даремні. Люття блискали тоді чорні, скісні очі боярина, а уста випльовували проклони половецькою мовою, яких не розумів ніхто.

Врешті розігнав усіх. Втомлені та знесилені висланці розбіглися по хатах та загумінках, щоб немилосердний пан не вислав їх іще раз на дощ та негоду в лісі, шукати слідів сполоханого коня. Жінки й діти поховалися теж, бо дощ падав щораз дужче й зближалася пора обиду. Боярин лишився сам. Він спер на руки лису голову й сумні думки облягли його голову.

Його єдиний син пропав без вісти, хто знає, чи не заїв його десь у нетрях дикий звір, або чи не схопили десь татари... І раптом страшна думка лискавкою майнула в його мозку: татарський загін міг забрати його одинака в неволю, а тоді пропадом пропаде усе його надбання, навіть хоч і пощастило б йому відшукати хлопця живим і здоровим. Ця небезпека висіла над кожним, хто не піддався під безпосередню татарську владу, не пішов до так званих „татарських людей”.

Усі сусідні села від сходу прогнали вже бояр і слухали тільки „баскаків”. У цьому була й штука, що він зумів удержатися при владі. Та чи надовго? Саме сьогодні ранком був тут післанець від баскака Ахмата...

— Слава Богу! — перервав його міркування молодий голос.

Підняв голову й його погляд зустрів очі, які він бачив уже не раз на **своєму** віку.

— Хто ти? — здригнувся всім тілом.

— Я приношу вістку про твого сина, боярине — була відповідь.

— Ах! — зірвався Ратибор і простягнув руки до Ярослава. — Де він? Що з ним? Живий? Здоровий?

— Живий і здоровий, тільки ранений звірем і лежить у нас та вигоюється.

— Що йому сталося?... Гей, Лавор!

У дверях сіней показався присадкуватий половчин.

— Давай обід! — наказав боярин.

— Уже поданий!

— По милости прошу до хати! — звернувся Ратибор до Ярослава. — Ти, молодче, втомився, перемок, зголоднів. При їді розкажеш усе.

Ярослав скинув із плеча нагортку з грубої, темно крашеної вовни і сів з боярином обідати.

Під натягнуною сорочкою пружилися могутні мязи грудей та рук, тугі й дужі, але ще ніжні й рухливі. Молодеча сила, зручність, снага так і били з усієї його постави. Благородний закрій уст, високе чоло, ясний погляд очей зробили на боярина таке велике вражіння, що він забув на хвилину про ціль прибуття молодця.

Ярослав, як тільки заспокоїв перше почуття голоду та спраги, сам став розповідати про події минулого дня. Боярин слухав, але не це займало його.

— Хто ти? — спитав, коли діждався кінця звіту.

— Я Ярослав Судиславич!

— Судиславич! Може син боярина, а мій шурина? — з глумом у голосі допитувався Ратибор.

— Може! — відповів холодно молодець. — Може так, може й ні!...

— Якто?

— Кому це до вподоби, то повіригь, кому ні, то ні, а мені і це й те байдуже. Тільки, бачите, людина якось повинна називатися, а я гадаю, що мати хіба найкраще знає, хто є батьком її дитини.

Кров ударила в лице Ратиборові — цей молодець застидав його й побивав його власною зброєю.

— Твоя правда сину! — сказав із притиском. — Судиславів могло бути чимало на світі.

— Так, але в мого батька був тільки один Ярослав, а в мене є тільки один батько і ніякий глум, чи наклеп не розділить наших імен, доки життя...

Відправа була гостра і боярин схаменувся.

— Якої ж нагороди хочеш для себе за могого сина? — спитав поважно й приязно.

— Не по винагороду я прийшов, а дати знати, що сталося. Ми гадали, що ти боярине, радий будеш це почути, тому я й прийшов. Але, бачу, ми помилилися...

— Ох, ні! Я всім майном не виплачуся за прислугу, тільки не бажаю, щоб у мое кубло упхалася зозуля.

— Не я прилетів зозулею з далекою краю, щоб попроганяти отчичів і дідичів цієї землі. Не я й не моя мати, а хтось інший!

Наче два мечі зустрілися над столом два ворожі погляди. Ні, не було безпеки Ратиборові на руській землі...

Враз закипіла в серці нелюда злоба на всіх і вся.
— Пропадять ви всі, свої й чужі. Коли б тільки мені та Олегові стало вашої шкури хоча б на шапку, — сказав і задумався.

І ось десь із дна душі виповзав плян, ніби гадюка, що вилазить із терня на стежку — загибель для необережного пішохода. Він виповз, покрутився сюди й туди та звинувся наготові. Легкий усміх промайнув по лиці боярина.

— Я знаю, хлопче, що я зозуля, а не ти, що я вам усім осоружний, ненависний і ви радо позбулися б мене, але й мені між вами важко, прикро, невіносито. Та ось ти знаєш, що наш король Данило прийняв королівський вінець від римського Папи і пов'язався із західними князями, щоб рятувати наші землі від татарської кормиги. Його воеводи були вже тут і торік, і два роки тому замучили відступників із-над Горині та Случі, але все те надармо. Всі волості відпали знову до татар, прогнали королівських тисяцьких і тивунів, а татарський хан Куремса вислав своїх баскаків збирати полюддя на хана. Він посилав їх і сюди і я з трудом лише здержую людей від відступства. Минулого року королівські воеводи побили Куремсу, тим то й удалося мені вдержати волость при собі, але що буде цього року, не

знати. І Куремса, і король ідуть сюди знову, буде війна! А як буде війна, то я мушу бути тут, щоб дати кметям належний провід і опіку. Якщо здійсниться те, що задумую, тоді піду собі на Литву до Мендовга. Він завсіди рало прийме хороброго і не вбогого боярина. За сьогоднішню прислугу признаю навіть при виїзді твоє право до спадщини по Судиславі, але ти мусиш мені допомогти в моєму замислі.

Боярин скінчив і з-під ока глянув на молодця, що нерішуче, дивився перед себе, не знаючи що відповісти. Те, що знав від бабки Ратибора, зовсім не годилося з тим, що почув тепер. Знав він і те, що боярин, а не громада, приятелює з татарами. Бажає бути в проводі громади, а вибирається на Литву! У цьому мусила бути якась заковика, або стара Голубиха не оцінила якслід діяльності боярина... Але ж бо й ця діяльність...

— Боярине! — сказав. — Ти не дивуйся, що люди тікають із-під вашого ладу! Важке наше життя на рідній землі, воно й дихнути не дає людині. Всі живуть із мужицької праці, усі заздрим оком глядять на мужицькі гаразди і при першій нагоді голяком пускають багатирия королівські чи княжі орударі. Бере князь полюддя, бере піп десятину, гаразд! Ніхто не заперечить, що цих податків треба князеві й церкві. Але ось збирачі, тивуни, вирники деруть після одної шкіри, другу, третю, десятю, доки на мужицькому хребті не зігліє остання кожушина. Ба, мало того! Нераз, коли треба порятунку, свобідний

кметь візьме скількись там гривень у позичку, а тоді вже хіба бери старечу торбу та махай у світ. Відсотки здіять увесь приховок господарства, а з чого жити смердові*), як не з приховку? За весь рік праця мужика не варта більше одної гривні, а скільки їх треба на відсотки? У нас на селі довжник хіба чудом виплатиться, а звичайно попадає в закупи й тоді пропав уже напевне. Ні проволоки, ні милосердя, ні правосуддя. Гей! Усе село, боярине, це ваші закупи, вони орють, сіють, збирають, а ви товстієте від їхнього поту, без труду та клопоту. І ви хочете, щоб люди вас любили? Щоб ішли за вас боротися, а не тікали під татар? Наші люди люблять землю й князя, віру й церкву, але ненавидять княжу дружину та дружинний лад. Певно, що воно погано покидати своїх, але чи це не є необхідним, коли в пустій коморі чаїться голодна смерть, а жінка та діти — не надія майбутнього, не осолода старости, а тільки відсотки боярина? Гей, кати ви злющі, нелюдські, страшні та нерозумні! Бо розпука не на добро навчає людей!

З-під лоба глядів Ратибор на молодця. Не такі були молодці колись, до приходу татар. Колись вони відробляли довги батьків, залюбки ходили з човнами в городи, з боярином на лови, чи в похід, а тепер усякий розуміє вже, що не допуст Божий, а ледачість боярства та безсила влади довели край до руїни. Він тікає до

*) Смерди — мужики.

татар, проганяє бояр, стає сам господарем на своїй землі, словом, він має вже свій розум і хто не йде з ним, той йому ворог.

І знову почув Ратибор, як кров ударяє йому до голови, а жовч заливає серце. Та нарешті опанував себе.

— Ти правду кажеш, хлопче, і саме тому цію тебе ще більше. Ти станеш гідним наслідником Судислава і, засівши в ряді бояр, неодну добру раду даш королеві, чи його воеводам. Отже слухай! Мені люди винні гроші, багато гривень і кун і все їх майно не оплатить довгів із відсотками, хіба продав би всіх у рабство. Я, кажу, поганий чоловік, проте не думаю цього робити й не продм нікого. Зате придумав я інший спосіб.

Тут прихилився до Ярослава й з блискучими очима спокусника нашіпував:

— Сьогодні або завтра приїде сюди баскак Куремси Ахмат за полюддям. І з ним буде із сотня татарви та великі скарби, данина з усієї Погориної волости. Ось я видам наказ і всі парубки з усієї волости стануть під твоїм проводом. Татарський гріш оплатить довги громади, а тоді всім буде гаразд. І мені в литовських лісах, тобі в моєму дворищі, і людям у селі не забагнеться покинути отчича і дідича наших земель короля Данила. Зрозумів ти мене, хлопче?

— Значить, я маю ограбувати баскака? — спитав Ярослав.

— Не тільки ограбувати, але й зловити! У цьому

твоя безпека. Випустиш його опісля, то ще й подякують тобі, а мене, головного провинника, вже не буде.

Виразно та ясно зазвучала в цих останніх словах правда — страх перед татарвою, бажання зрадити рідний край та довести до загибелі ненависного Судиславича.

— Гарзд! — сказав Ярослав. — Я годжуся і сьогодні ввечорі буду тут. А покищо бувай здоровий, боярине!

IV.

ПРО КАРІ ОЧІ ДІВЧИНИ

Сильно схвильований вийшов Ярослав від боярина. За той час, що молодець провів у дворищі, небо протерлося, а сонце позолотило пливким золотом проміння мокре гилля дерев а озерця дощевої води на шляху. Тяжко було пішому йти селом через непрохідне болото, отже часу на міркування йому було багато.

— Ось чого забаглося старому лисові! — міркував молодець. — Ти, дурнику, побий баскака, забери його гріш, а я дома лишуся. Побеш — добре! Побють тебе — мені байдуже, моя хата з краю! Тобі небезпека, може суд, кара, поток*) а мені — гріш. Я з грошем вакиваю пятами, а ти із злочином лишився. Нема що казати! Хитро придумано, та тільки без мене. Ну, але я зумію дещо придумати, тільки без тебе. У мене те саме право і стільки ж сили, що й у тебе!

І справді, в цю мить могло здаватися, що це старий Судислав віджив у своєму синові, — так схожа була його стать до цього хлопця.

*) Поток = прогнання, баніція.

Ярослав підняв голову гордо й самопевно, молодецький розмах і живлова сила здорової людини закривали ще перед ним труднощі та сумніви зрілого віку, а палка кров рожево освітлювала майбутнє та прибирала його квітками надії.

— Вийди, доле, із темряви! — кликала вся Ярославова постать, — вийди, поборемося! Побачимо, чия візьме!

У третьому дворіщі за боярським сидів багатий колись кметь Глухар. Була в нього жінка, два сини й дочка Олена. Саме її зустрів Ярослав нераз, коли збирала ягоди та гриби, або виносила братам їсти, коли в лісі пасли товар. Її карі счі та стрункий стан полонили серце парубка, а Лада, богиня любови, завсіди красила румянцем дівоче личко, коли на нього дивився Ярослав.

Та що ж! Лихоліття обернуло Глухаря в закупи, а праця усієї родини ледве покривала відсотки довгу. Оба сини, Давид та Ігор, усю зиму ризкали по лісах, ловлячи звірину, якої шкіри виправляла мати, усе літо берегли череди та отари, працювали в полі, мати заходилася біля городу, батько дбав про сіно та пасіку, але всього того було замало. Рідня закупа була на дорозі до рабства. Боярин не одержавши належних відсотків, має право обернути Глухаря в раби або продати його дітей у неволю. Тому й гризся старий кметь, його жінка плакала по кутах, а хлопці стискали кулаки і нахваля-

лися вбити боярина, якщо схоче силоміць переводити вивласнення закупа.

Сюди повернув Ярослав і видко богиня Лада ласкава була на нього сьогодні, бо в хаті при вогні застав лише саму Олену. Привітався з нею і присів коло неї на ослоні.

— Де батьки й брати? — спитав, обкинувши сумним поглядом просту обстанову хати.

— В полі, біля Вовчого вивозу, пересушують овес. Боярин велів насіяти, хоч для нас самих у цьому році не багато хліба, та ось дощ змочив його певно зовсім. Уже втретє. Доки збирали хліб, була погода, а на овес вже не стало. Гей! А тут боярин обіцяв відписати за цей рік усі відсотки, якщо дамо йому двадцять кірців вівса. Відкіля ж їх узяти? Доведеться молодшому братові, або й мені, йти на службу до дворища, або може й у Володимир...

— Не кажи цього!... Швидше оця рука розчерепить голову боярина, ніж ти підеш рабинєю в чужі руки. Ліпше йди зо мною в північні литовські пущі, чи в гори Карпати. Не на те мріяв я про тебе в своїх снах, не на те поклав на Високому серед лану зруб нової дубової хати, не на те вивів я його вже під стріху, щоб по ньому спиналися прочитан, повійки та колючий хміль. Але хай і так. Хай заростає буряном, хай між підвалинами засіються крилатки сосон чи смerek. Я все покину і доки рук, доти надій на гаразд, на щастя, на спокій. Ти, Оле-

ночко, підеш зо мною так далеко, що до нашого гніздочка не загляне ні лютий звір, ні лиха година. Чого ж нам іще ждати? У мене є дещо прихованого добра, візьму його й завтра під ніч підемо. Добре? Що, ти плачеш, дитино? Не в лад тобі мої замисли, не по серцю моя любов?

— Ні, Славо, твої міркування гарні, чудові й я радо. ах, як радо пішла б з тобою чи на Високе, чи десь у безвість, все одно? Та бачиш, вони гарні й добрі тільки для нас. А що ж станеться з твоєю бабкою, що з моєю ріднею, якщо ми відійдемо? Боярин побоїться може твого ратища, та не завагається прогнати на шлях немічну жінку. Так само й нас боярин не займає, доки платимо відсотки від позички, та як я втечу, то він зараз запровадить від нас гроші й мої обидва брати пропадуть. Бач, сьогодні не стало мене, завтра могло б те саме бути з Давидком чи з Ігорем, а то й з обома. Ні, боярин не подарує утечі моїм старим. А дитині не вільно покидати батьків безпомічними на поталу ворогові! Не можу цього я зробити, не можеш і ти.

— Так, це правда! — глухо відізався молодець. — А що так є, то лишається тільки одне!

Але Ярослав не сказав більше нічого, тільки стягнувши брови, дивився на вогонь у печі.

Аж ось почувся від дверей голос матері:

— Гей, дітоньки! То ви замість гуторити, чи жени-

хатися, понадувалися, як сичі? Ото молоді! Сором вам обом, а для парубка особливо!

— Не жартуйте, мамо, — відповів парубок, — не до жартів нам, коли в нашому садочку, замість голубів, ворон літає та криче про нужду та деволлю. Ми й думаємо, як би то його прогнати, — тому й посумніли.

Тут Олена розповіла матері про замисли Ярослава. Підчас оповідання увійшов старий Глухар і слухав теж. Вкінці зідхнув важко.

— Не твоя правда, доню, — сказав. — Молоді повинні тямити, що перед ними життя, коли воно вже за нами старими тягнеться тільки спомином. Наше щастя у спомині, ваше у надії, тимто я був би за тим, щоб ви покинули наше посілля, тільки, — тут голос його задріжав, — тільки возьміть із собою ще й обох хлопців, для вашої та їхньої безпеки. Нам старим не зроблять уже нічого, а для них увесь світ отвором. От король Данило веде рать на Куремсу й певно потребує ратників, особливо таких, що знають тутешні землі. У нього найдете плату і прибіжище, а опісля й надання у землі. Якщо ні, то землі скрізь багато, а за заслужені гроші побудуєте собі цілу Глухарівку. Туди й ми старі стянемося може колись, якщо доживемо. Це єдина наша надія.

Але мати не погоджувалася.

— Ні, дорогі мої! — сказала. — Не нам, старим, міняти землю і посілля. Наче гриби, виресли ми з цієї

землі, тут нам і гинути доведеться. Не звикне старий до нового посілля, а якщо його перенесуть, то весь вік собакою витиме за рідним посіллям, а то й вернеться туди та згине на руїнах давньої хати. Ні, мені йти вже відсіля хіба на цвинтар.

Батько, більш самолюбна, чоловіча вдача, заспорив, дочка потягла за мамою, тільки Ярослав мовчав уперто.

— Що ж ти на те все, Славо? — спитав його вкінці Глухар. — Про тебе тут іде річ головно, не про нас. Раз ти зговорився з Оленою, то на тобі тяжить вага нашого горя...

— Відомо! Хай мене Бог побе, якщо я покину вас та виречуся своєї любови. Що ж? Із усього вашого балакання виходить одне. Я сам мушу вирвати з пазурів нелюда себе, вас, Олену, все селище. І клянуся Богом та Пречистою, що зроблю це, або наложу головою.

Зірвався, пригорнув дівчину до грудей, поклонився в пояс батькам і вибіг.

Глухарі лишилися самі й ждали на синів. Але не діждалися їх. Бачили тільки кільканадцять гуртків кінних парубків із списами, топорами, луками, явять із арканами, яких уживання навчилися дуліби*) — від татар. Всі вони їхали у напрямі боярського дворища.

— Щось ладиться! — сказав Глухар. — Дивно мені, що моїх хлопців ще нема.

*) Дуліби = бужани.

Старий узяв спис і топір і пошкандибав під дво-рище. Та тут не найшов нікого, а Лавор сказав йому, що боярин поїхав верхи над Вовчий вивіз, а коли вер-неться не знати. Занепокоєний, вертався Глухар до хати шляхом, розмоклим від ранішнього дощу. І ось на по-розі хати стрінув Василька, сусідського сина, який дви-гав на собі два ратища та два щити, меч і топір, а з ним був іще один хлопець, що ніс два шкур'яні каптани та два сагайдаки з луками й стрілами. На головах мали обидва великі шкур'яні шапки. Вся та зброя належала Давидові й Ігореві. Глухар затримав обох.

— Ви куди?

— Сотник казав.

— Який сотник? Може соцький Лавор?

— Ні, сотник Ярослав.

— Ах!

Старий пропустив хлопців без перепони, але довго кивав головою та чухався в потилицю. В хаті не суму-вали ні жінка, ні дочка.

— Таточку, — впевняла Олена, — тільки один Яро-слав зможе нас вибавити із скрути.

— Так, певне! Тебе вирятуює у кожному разі, але чи й нас, не знати! Зате зовсім певне він собі скрутить карк і нашим хлопцям його надрушить. Стережи, Боже, їх від нещастя!

— Не терликай, старий! — вмішалася жінка. — У тебе завсіди все, що молоде, не тямить нічого й пuste,

а мені видиться, що Славо любить таки Олену більш як життя.

— Ха, ха! Те знаю і я, тільки знаю, ще дві речі. Перше, що боярин не послав би його в бій для своєї користи, а його користь, як-не-як, завсіди вийде на шкоду нам. Подруге, залюблений жеребець, олень, парубок, чи заяць — це одне, а очі дівчини це таємне озеро, в якому втопився вже не один.

І старий Глухар зажурився не на жарти.

ВОВЧИЙ ПРАЗНИК

Тимчасом на великій прогалині на схід від села зібралось з двісті людей. На пеньку, посеред зборища, стояв боярин Ратибор і підіймав з голови шапку на знак, що бажає говорити. Підіймав її тільки незначно, щоб не понизити своєї боярської чести, та люди, ненавиклі до такої чемности в боярина, замовкли, хоч маком сій.

— Люди, християни! — заговорив боярин. — Жниво скінчилося здебільша й кожен із вас обчислив уже, скільки прийдеться тепер віддати на довг та відсотки. Правда?

— Ох, правда! — зідхнув мало не кожний.

— Аби тільки вистало! — обізався дехто.

— Отже правда, аби тільки вистало! — підтвердив боярин. — Але я знаю, що тільки на мід та віск є ще ціна, а цього у вас замало. На решту нема купця, ні покупу, ні збуту. Нема й заробітку, кожен, бач, волить обробити землю власними руками, або заставити до праці власних рабів. Тимто й не ціниться праця рук, а відробити довг годі.

— Ой, годі!

— Скажете може, щоб я зрікся відсотків? Майна в мене доволі, а всього тільки одна дитина, ну і ще не ніч, ще неодного придбати можна. Правда?

Мовчанка залягла збір. Ніхто не сподівався, що боярин на те скликав усіх молодших громадян, щоб пригадати їм довги їх родичів та майбутнє рабство. Тому не один оглядався по боках, на інших, а дехто морщив брови та стискав кулаки в безсилій злості.

— Таки правда, боярине! — відповіло декілька голосів.

— Що ж, я радо зречуся всіх залеглих відсотків, та майна зректися не можу, бо воно не моє, а мого сина та його нащадків. Це моя відумерщина, надбання, мого життя і певно нема між вами такого, що вчинив би таке та скривдив власних дітей...

Громада мовчала.

— Віддайте позичені гроші разом, так, як дістали їх від мене, я подарую вам усі відсотки!

Знову та сама мовчанка.

Справді, боярин не мав права зрікатися добра власної дитини в користь чужих.

— Мовчите господарі? Не на ваші сили заплата? Так, так, я знаю, у вас самих круто. Будьте певні, що не тільки ви журитеся цим, але й я. Чи гадаєте, що мені мило бути вірителем усієї громади, пявкою для кожного, ворогом для всіх? Ні! Я теж думаю про ваше

добро і тому даю вам нагоду за одним махом визбутися довгу, а й заслужитеся королеві, який, як знаєте, недалечко.

— Ба, король довгу за нас не відробить! — закпив молодий іще кметь Бортняк.

— Не відробить і не заплатить — це правда; але заплатити можуть його вороги вам на користь, мені на заспокоєння, йому на славу.

— Якто? Яким світом? — живо питалися люди.

— А ось вам Ярослав Судиславич, сотник, він розкаже вам, що ми обидва придумали спільно сьогодні вполудень. Послухаєте його, а всі довги громади будуть заплачені, не послухаєте, то король, що саме йде війною на татар, певно подбає сам про стягнення довгу з вас, не зважаючи на ваших дітей та вас. Ви ж „татарські люди”. — На цьому слові бувайте здорові!

Отрок підвів бояринові коня й по хвилині Ратибор щез за найближчими кущами чагарнику. Ярослав глядів за ним добру хвилину, а потім вернувся до громади.

— Панове громадо! Боярин каже правду, що ми татарські люди, бо платимо подимне татарві. Ніхто нам не pomoже, хіба Куремса, або Ахмат, баскак. Але хто в цьому винен, що ми потатарщилися?

— Він, Ратибор, боярин! — загула громада в один голос.

— Відомо, що він! Але чи повірять вам хтось чужий, коли йому таке розкажете? Я думаю, що ні!

— Авже ж, що ні! — відповів Бортняк. — Слово боярина заважить більше, чим наше.

— Ото ж то й є. Тому підстерижім отут у вивозі баскака й зловимо його, а безпечні будемо і перед королем, і перед боярином!

Коли б грім луснув був отут у середину круга, то не було б більшого здивування в громаді.

— Баскак везе гроші з усієї Погориної волости, а біля нього нема більше як сотня ратників. Нас тут около дві сотні, а в лісі, як знаєте, один наш вартий двох татар! — переконував Ярослав.

Зразу не відповідав ніхто, врешті виступив Бортняк.

— Це правда, що ти кажеш, і нема сумніву, що при татариніві найдеться гріш, але коли так, то чому боярин не відпускає з нами ніодного із своїх ратників? А є їх у нього з двадцять, самі молоді, тугі, добре озброєні парубки.

— Так, але всі вони не з наших, половці та чорні клобуки, — завважив Ігор. — А до того вони ще вчора кудись виїхали.

— Чи не зрада? — вигукнув хтось. — Ми тут зловимо баскака, а вони наведуть на нас цілу хмару татар.

— Справді! — підхопив Бортняк. — Ти кажеш, Ярославе, що як зловимо баскака, то будемо безпечні від короля й від боярина, але хто забезпечить нас перед татарвою, якщо вона візьме верх?

— А чи ви гадаєте, що я, вхопивши баскака, заведу

його Ратиборові? Ха, ха! Боярин каже: віддай мені бранців та скарб і позбудешся довгу. Але при цьому він не хоче сам устрявати в діло, щоб у разі чого, звалити на нас усю провину. Він скаже Куремсі: „Це не я, а ваші невірні холопи вчинили це. Покарайте їх, а мене нагородіть за те, що випущу ваших на волю!“ Та я гадаю, що те саме зможу зробити й я. Я візьму в руки і бранців, і гріш і ми розчислимося тоді з боярином на гривні й ногаті, а решту візьмемо собі. Побемо бранців, чи випустимо самі, а провина лишиться за боярином. У кого буде в руках баскак, у того буде й правда. Зрозуміли ви мене гаразд?

— Зрозуміли, зрозуміли! — загула громада, яка аж тепер зрозуміла усі замисли Ярослава.

Справді, куди не міркуй, плян добрий. Усе, що придумав боярин, повертав Ярослав у протилежний бік. Він переймав на себе ролю Ратибора, зате звалював на нього всю небезпеку й відповідальність. Такий оборот найбільш підходив до мужицького погляду на справу, бо давав і користь, і безпеку, а не наводив нікого на гріх. І хоч як ремствували всі на дружинний лад у державі, все ж свій князь, король, чи хоч би тивун був кожному миліший та ближчий, ніж татарин.

Нашвидку переведено поділ ратників на десятки й обставлено ними ввесь вивіз у лісі, де ліс доходив до самої дороги. Давида вислав Ярослав на володимирський шлях, щоб дав знати, коли й куди наступатиме коро-

лівське військо, а Ігор з двома отроками повів стежкву назустріч баскакові.

Стежа вернулася під ніч і дала знати, що баскак з усією валкою ночує в Мощанці, дві милі від вивозу. З уваги на це всі ратники повечеряли й поклалися спати в гущавнику, вижидуючи ранку.

Настав день, в якому рішалася доля села Чаброва.

Ратники Ярослава поділилися на чотири частини. Одна з них стояла на шляху від Чаброва і тут було двадцять найдужчих парубків із великими щитами, такими, яких уживали при облогах або при обороні лучники та пращники. Ними можна було дуже легко перегородити шлях татарам і відперти наступ, як би звідусіль окружені вороги пробували йти пробоем. Таких щитів уживали чабрівці при ловах на полохливих звірят. Вони обгортали їх зеленню для неознаки й засідали за ними куди вигідніше й певніше, ніж у звичайній засідці. Вивіз углиблювався в поземелля на сяжень, а то й півтора й пробігав поміж стрімкими берегами на просторі чверть милі. У місці, де з одного боку саклаки та ліщина доходили до самої дороги, засіла сотня стрільців із луками в руках та короткими рогатинами наготові. З лівого боку був ліс і в ньому за стовбурами дерев засіло тридцять досвідчених, обережних мужів. Вони мали виловлювати всіх, що спаслися від загального погрому. Вкінці четвертий відділ під проводом Ігоря засів у чагарнику.

Він мав замкнути пастку і вдарити на дружину баскака ззаду. Отак засіли вони й ждали приходу татар. Ярослав був при найбільшому відділі.

І ось серед загальної тишини почулося нагло три скигління канюка, умовлений знак заднього відділу.

— Ідуть! — сказав до Бортняка Ярослав. — Іди до передового відділу, щоб не пропустили ні одного татарина. Єдиним свідком погрому може бути тільки баскак. Татарин — це не наш мужик. Це воєнний чоловік, який і з раною на тілі може ще вбити ворога.

— Гм, це правда!

Останній погляд, видно, переконав кметя і він побіг на свій стан біля плетених щитів.

Враз почувся зліва скрип коліс та хляскіт кінських копит у грязюці. Це їхали татарські двоколісні гарби, навантажені добром та грошем. Повстані покривала хоронили набір від дощу та вогкості, а спереду сиділи візники в кожухах, вивернених вовною назверх. Так само на косматих диких звірів скидалися кінні татари, що їхали по боках валки. Вони не привикли до вогкого підсоння північно-західньої Русі, тому цупко обгорталися тулупами та з недовірям і неохотою підіймали голови до небосяжних лісових велетнів, що губилися десь у піднебесній мряці. Вони знали, що це вже окраїна татарської займанщини та що незабаром уже повернуть вони в сухі, погідні степи на південному сході. Не один був би радо завернув коня й махнув туди скоріш, та

дарма! Ясса, татарський закон, проголошений ханом, карав смертю кожний, хоч би й найдрібніший, непослух. Ба мало того. За кожного ратника ручався головою десятник і дев'ять товаришів, а над десятником був сотник, п'ятисотник, тисяцький. Тому й у голові не мали татари, щоб утікти, або вернутися з порожніми руками.

— Така доля! — зідхали про себе і хоч серце билось, наче молотом, похнюпившись їхали далі. Посеред балки, на білому коні їхав Ахмат, баскак Куремси, у гострокінчастому шоломі та арабській карацені з дорогою шаблею при боці. Йому теж було не до сміху, та приказ ханського намісника мусів сповнити. І передчуття не завело цим разом татар. Саме опинилися у найвужчому місці вивозу і валка здержалася, щоб дати можливість передовим їхати далі, коли нагло нелюдський крик почувся ззаду.

Вмить зрозумів Ахмат, що це напад грабіжників, і гукнув на передні вози, щоб їхали швидше далі, а сам повернувся назад, щоб організувати оборону. Та в цю хвилину сталося щось страшне, невидане, нечуване! З низеньких кущів саклаку, ліщини, калини, трепети, рябини вилетіла хмара стріл і більше трьох четвертин його ратників полетіло з кульбак. Нечуване замішання вмить запанувало серед валки. Ратники летіли комить головою, а їх крики сполохали коней. Вони наче ошаліли з переляку, ставали дуба, били копитами об гарби та візників, тратували ранених, скидали здорових їздців,

а з гущавника сипалися стріли безустанно, доки не лягли всі товариші Ахмата. Не було ні часу, ні спромоги боронитися. Кільканадцять тільки полізло лівим берегом вивозу у ліс, але й ці попадали від стріл і покотилися назад. Широко відчиненими очима глядів Ахмат на нечуваний вчинок незнаного напасника.

— Чи нема Бога в небі? Чи нема хана на землі? — питав себе в отупінні. — Чи нема й для мене смерти?

Та в цей момент спереду, ззаду і з боків вискочила товпа тугих, оружних парубків, а спокійний голос одного з них заговорив до нього добре званою йому руською мовою:

— Злізь-но, Ахмате, з коня й піддайся!

Наче із сну збудився баскак.

— Кому маю піддатися? — запитав.

— Бояринові Ратиборові! — відповів Ярослав.

VI.

РОЗПОДІЛ ДОБИЧИ

Як лише ратники дірвалися до возів і розглянули скарби баскака, вмить кинулися забірати собі їх та зброю. Було її чимало, бо охорону валки доручили найкраще озброєним по сотнях вибраним татарам. Були між зброєю цінні кинджали, сагайдаки, шаблі, а на собі мав не один дорогу запинку, кожух, пояс, тощо. Тимто збирання зброї швидко перейшло у звичайну грабіж і тільки за допомогою кількох статечніших господарів удалося Ярославові вгамувати жадобу наживи у молодиків. Усю здобичу навантажено на гарби, половлено сполоханих коней і вся ватага рушила з місця. Спереду їхали ратники, за ними гарби із здобиччю, на кінці Ярослав, Ігор і Ахмат, прив'язаний ремінням до кульбаки. За ними на шляху лишилися тільки трупи...

За той час, доки ратники Ярослава справлялися з усім, баскак устиг повернути собі внутрішню рівновагу й умить зрозумів, що йому самому не грозить небезпека. Тому рішився на дві речі. По-перше бажав довідатися, яким світом могли покірні досі „татарські люди”

зважитися на такий нечуваний злочин, а опісля... втекти. Без певних відомостей про замисли короля, або про особу головного провинника не було чого й вертатися до Орди. За втрату зібраного гроша та сотні комонників грозив йому неминучий зашморг.

— Вибачай, воеводо, — заговорив до Ярослава, — ти, беручи мене в ясир, сказав, що робиш це в імені боярина Ратибора. Чи це той самий Ратибор, половчин родом, до якого я їхав?

— Той самий.

— Щож за підступ придумав він на мене нещасного! Невжеж він гадає, що воевода Куремса й хан не упімнуться за мною, ратниками та грошем?

— Не мое діло, татарине! Нам усім обіцяна нагорода, ми й заробили її!

— Де ж сам зрадник?

— Він сам дома. Бач, він не бажав показуватися тобі в бою. Він випустить тебе завтра або післязавтра, а коли ми всі розійдемося додому, він вину звалить на нас і за свою ласку заправить ще похвали.

— Як то? — визвірився на молодця татарин. — Ніяк не второпаю вашої балачки! То ви, знаючи це, зважилися на таке діло?

— Ба, ми мусіли!

— Не розумію!

Ярослав розказав тоді баскакові про все по-правді, як то боярин присилював громадян погрозою, промовчав

тільки свої замисли супроти боярина. Довго слухав Ахмат Ярослава, врешті підняв голову і з очей його впав на молодця погляд найбільшої погорди.

— Гей! Кінський підхвістник більше має досвіду й тямучости від тебе та твоїх. Маєте в руках мене й скарби. Отже я вам обіцюю, що Куремса подарує вам кару за напад, якщо покоритеся і віддасте йому баскака і гроші. Він звільнить вас від боярина раз назавжди. Збирачем будеш ти, або хтось інший, кого виберете самі. Гаразд і спокій по вічні часи запанує в усій волості, як і в усіх землях великого хана від китайського низу та східної Індії по Чорне море. В нас усякому воля робити що хоче і як хоче, йти, мандрувати, вибирати землю і звання, город чи село. Заплатив поголовщину, то й гуляй досхочу. В усьому ханаті і палець на тебе не підійметься. А так — ви очевидячки лізете в халепу, потопаєте в неволі, сто разів гіршій від чужинецької. На вас наводить неминучу загибель ворожнеча володаря усіх земель по Оку та Волгу, а ви викликаєте її на те, щоб якийсь там боярин набив собі калиту й утік у безвість? Він заплатить за своє добро вашими тілами та життям, неволею жінок і дітей, пожарищем усієї країни! О, ви нерозумні, безглузді раби...

— Тсс! — підняв руку Ярослав. — Не забувай, Ахмате, що боярин, а не ми, піддався під вашу руку і що він, а не ми, зрадив вас. Ми тут ні при чому. Ми,

смерди, чинимо панську волю і тільки. Чи нас хто питався, чи хочемо вашої опіки, чи ні?

— Як то?

— Ми, бачиш, дуліби, з племені руського, споконвіку належимо до держави, що стоїть на наших землях. Це руська держава, а чи князь у Києві, чи в Галичі — це не важне. Тепер у нас король Данило. Він нам голова, а не хан, ми йому маємо допильнувати вірности, а не вам.

— Те саме казала вся Погорина волость, коли Данило подолав торік Куремсу. А ось везу, чи пак щойно віз я, подимне з усієї волости для Куремси, а не для Данила. Кожний волів, віддавши частину, вживати решти в спокою, ніж не бути певним ні дня, ні години, коли доведеться втратити останне. Одна пявка — здоровя, копа пявок — смерть!

— А хто причиною цього безладдя, як не ви? Проте, коли мати недужа, чи треба її лікувати, напувати зіллям, годувати власною кровю, чи покинути на пропаще? Хай здихає стара, а ми знайдемо іншу, здоровішу, хоч не свою — правда? Це перше робимо ми, а друге радиш нам ти.

— Гм! Якщо ви не з доброї волі приставали до нас, то чому цього не сказали торік Даниловому воеводі? Він же не лишив би був Ратибора у волості і я не їхав би сьогодні до нього...

— А чи ти знаєш, Ахмате, чого вчила мене моя стара мати? Вона каже: Хто раз зрадив, той зраджує

всіх, всюди й завжди. Зрада в народі — це зараза, зрада в людини — це наліг. Ратибор у вас збирач подимного, а в нашого воеводи — збирач полюддя. Як, коли й кому треба, таким він і є. А де боярське слово найде послух, там нема уха для мужика. Це й підхвістник знає, Ахмате!

Довгу хвилину мовчав Ахмат після безладного виводу молодика, але, як людина лицарської вдачі, він швидко збагнув, до чого гне Ярослав, і зрозумів, що його не налякає й не перекупить.

— В такому разі ти повинен тепер поставити боярина під суд,

— Завіщо? Чи за те, що велів зловити татарського баскака?

— За цей учинок у нас розірвали б його кіньми! Подумай про це...

— А король? — зупинив його Ярослав.

— Значить, ви безрадні щодо нього.

— Так, проте спосіб на нього є, покарати його за те, що запродався вам, а тепер продав вас.

— Що ж це таке?

— Що? Досвідчений Ахмат питає, що? Нажива, гріш!

— Ага!

— Послухай мене, Ахмате, й не пожалієш. Я переберу тебе за мужика й возьму з собою у дворище. Там переконаєшся, що правду говорю, а потім посвідчиш цю правду там, де буде треба. За це пущу тебе на волю,

якщо її захочеш. Та перш за все мусів би ти поклястися, що не втечеш.

Ахмат задумався.

— А зброю віддаси? — спитав по хвилині, коли вже перші хати показалися на узліссі.

— Віддам і коня, і зброю, і гаманець із грецьким золотом, що знайшов при тобі. Клянуся Богом і мечем!

— Добре! І я клянуся мечем і богами ханського шатра, що дотримаю умови. Сьогодні ввечорі виллемо воду на наші мечі і з того часу будемо одною душею та одним серцем у двох тілах і не буде між нами ні злоби, ні зради, ні брехні. А що ти на моє питання сказав мені всю правду, то і я скажу тобі, що мені без покарання винуватця або без нього самого нічого й показуватися Куремсі. Він неминуче наказав би мене задавити зашморгом, таки тої самої днини. Що ж ти думаєш зробити з боярином?

— А ось побачиш. Пожди!

Сказавши це, скочив чвалом наперед і задержав валку. З цікавістю обступили його ратники, вигукуючи з радості. Та він попросив їх заспокоїтися й пояснив їм, що забезпечив їх уже від пімсти татар, тільки мусять усі бояринові, його людям і навіть власним жінкам розказати, що й Ахмат згинув у погромі. Всі згодилися.

Тоді Ярослав післав одного з отроків по одяг для Ахмата. За якийсь час валка рушила далі. Біля Ярослава та Ігоря їхав невеличкий ростом мужичок із перев'язан-

ним лицем та шапкою, насуненою на очі. Ніхто не пізнав би в ньому баскака, перед яким іще вчора схилялося все східне Поділля та південна Волинь.

Коли увійшли громадою на боярське подвіря, перше, що впало в око Ярославові, була вигідна постіль, вистелена ведмежою шкурою. Він зараз догадався, що боярин спровадив уже Олега до хати, й усміхнувся про себе. Боярин не бажав давати в його руки заложника, тимчасом спровадив собі дуже невикідного свідка.

Ратибор вийшов на рундук і, побачивши валку, приложив до уст свищик. На цей знак із будинків, що стояли на подвірі, вибігли всі боярські ратники, озброєні й готові до бою. Їх скісні очі поблискували з-під чорних брів і слова, якими перекидалися між собою, були не руські.

— Добро з приходом, хоробрі кметі! — привітав він чабрівців. — Бачу, ви перемогли ворога й прийшли докінчити велике діло. Милости просимо! Для свободних кметів знайдеться бочка меду та добра гостина. Гей, Лавор!

— Боярине! — відповів Ярослав. — Ми перемогли, вбили навіть баскака, але прийшли не на гостину, а на розрахунок. Усі твої довжники тут, вели їм виплачувати належності та відсотки.

— Ах, хто б там розчислявся на гривні та ногаті з добрими сусідами! Ось, завезіть, що привезли, в цю повітку та й сідайте за столи!

— Боярине! Все, що ми привезли, вдсятеро більше від того, що тобі належиться. Півсотні таких бояр купив би за ці гроші.

— Як то? — озлобився боярин. — Ви ж обіцяли, пограбивши баскака, віддати всю здобичу мені.

— Ми, боярине, не обіцяли нічого! — вмшався Бортняк. — Це ти бажав собі цього й на те дав нам свого сотника. Ми, твої закупи, сотника прийняли, але твій сотник не твій закуп, і він порадив нам інше. Давай числити гривні та куни. Ми заробили гроші, вони наші. А хочеш і ти заробити, то йди в степи з королем. Може зловиш Куремсу.

Засміялися чабрівці, а боярин аж посинів із досади.

— Таке ви мені тепер кажете? То я дав вам в руки меч...

— Всі чули це слово? — закликав у цей момент Ахмат зпоза плечей Ігоря.

— Чули! — загули всі. — Чули й посвідчимо!

— Гей! почувте ви ще не таке! Лавор, давай лук! — закричав боярин.

Але Лавор не рухався, а ратники боярина мимохить подалися назад і один по одному стали ховатися за дворище.

— Не пручайся, боярине! — заговорив спокійно Ярослав. — Ми оце вистріляли із сотню татар. Чи думаєш, що ми злякаємося твоїх двадцятьох головорізів? Ану, виступайте господарі, які маєте платити довги! Коли

боярин не хоче, то я вас розчислю. А ти, Ігоре, возьми молодших, та побережи там тих чорноклобучників, щоб не нарobili бешкету.

Боярин не знаходив місця собі. Він тупотів ногами, запінився, кричав, врешті загрозив княжим судом. Очи всіх звернулися до Ярослава.

— Усі знають, боярине, що ти був збирачем татарської данини, та ніхто не питався нас, чи ми даємо їх з доброї волі.

— Ха, ха! — реготався боярин. — Якщо нема баскака, то одне моє слово скине з плечей голови усім господарям Чаброва, і я кленуся мечем, що скажу йому!

— Клянися краще головою своєї жінки! — їдко завважив Бортняк.

— Або шваґра! — докинув хтось інший.

Цього було вже забагато бояринові. Він, як лев кинувся на Бортняка, але цей ухопив його і силою посадив на східцях рундука. Ратибор притих і, важко переводячи дух, сидів на місці. Тимчасом Ярослав почав розрахунок спокійно й поважно. Кілька старших господарів, між ними й Глухар, пссідали при ньому й усі разом точно та розважно обмірковували та розчислювали належні суми. Та як тільки прийшлося перечислювати куни на гривні, зірвався Ратибор з місця. В один голос зареготали чабрівці і розрахунок пішов жвавіше. Ярослав приймав усі завваги боярина без спротиву та значив гривні ножем на вербових прутах.

Було вже добре за полудень, коли почалася виплата грошем. Тут знову боярин забажав собі самого срібла, а його було в здобичі небагато. Ярослав наказав тоді обчислити, кільки є всієї добичі, щоб виділити пайку бояринові. Виявилось, що вартість скарбу перевищувала більше, як удесятеро, належності боярина та що срібла була всього пята частина. Тимто тільки п'яту частину довгу вплачено сріблом, а решту шкурами, медом, воском, полотном та збіжжям. Вкінці громада, розділивши решту між собою — весело, серед реготу та дотепів, розійшлася по хатах.

VII.

„СТЯГИ ГЛАГОЛЯТЬ”.

Прегарна ясна днина прийшла по бурхливій ночі. Та, видко, вітер і дощ не відстрашили вовків, бо коли наступної днини вийшли парубки закопувати побитих татар, то найшли на не одному місці сліди вовчого пиру. До полудня впоралися чабрівці з роботою й ні сліду не лишили у вивозі по вчорашній різні. Дощ сполокав кров, тіла покрила земля, шлях, розїзджений та розмішаний ногами людей і коней, вигладили потоки дощевої води ще зночі. Тільки на лівому березі, там, куди намагалися тікати рештки татар, видно було декілька повириваних кущів.

У хатах кметів та їх рідні вдруге та втретє розклали придбані достатки на столах та лавах, жінки варили страву та пекли хліб із татарської пшениці, а молоді пробували татарських луків, або вганяли на малих, але швидких та незвичайно витривалих татарських конях.

Ярослав з Оленою сиділи в саду та балакали про те, про що від початку світа балакають молоді перед весіллям. Він говорив про всякі пляни майбутнього, а вона

червоніла від захоплення та гордощів, бо й на неї падали відблиски щойно здобутої слави. Адже він був тим, що одним махом, впродовж одної днини, скинув із грудей усієї громади змору рабства. Відразу замовкли всі пошепти „безземельного боярина”, а накинене сотництво лишилося поза ним, немов би вийшло з вільного вибору громади. Після обіду зійшлися навіть у Глухаревій хаті всі найповажніші господарі й Бортняк запитав іменем усіх:

— Ярослав Судиславичу! Після нашого розрахунку з боярином годі нам іти в бій під його проводом. Він не захоче обороняти наших у скруті, а ми не бажаємо мати в проводі подвійного зрадника. Що думаєш ти про це як сотник?

— Який я вам сотник, батьки? — ухилився Ярослав. — Мене боярин поставив сотником над закупамі своєї волости, а тепер у нас закупів нема.

— Закупів нема, але сотник є! — заговорив найстарший у громаді дядько Копрій. — А ти не пручайся, тільки діло говори, коли честю питають!

— Щож? Я гадаю, що як ми могли самі побити татар, то зможемо й на рать із королем іти самі. Досі треба було нашим лучникам охорони кінних ратників. Тепер є в нас і коні, і зброя, а селище наше широке, хати розкинені на три милі навколо, двісті парубків, як-не-як, завсіди набереться. Треба тільки довкола осель, там де більше орних піль, побудувати низькі хати з ду-

бових балів. Якщо покажеться орда, туди зможуть рільники тікати та звідсіля відстрілюватися, аж до приходу кінної раті з села. А в похід із королем підуть і так тільки ті, що мають коні. Хто має коня, тому не треба боярських ратників, бо він сам ратник.

— А що буде, коли сам Куремса рушить на нас? — спитав Глухар.

— А хто ж зможе опертися усім полчищам татар? Не оперся ні Київ, ні Галич, не оперемося й ми. Але подбати можна б про якесь городище у мокляках Горині. Затра виправте туди отроків із сокирами, хай збудують на кругляках міст до Чортової купини. Вона найліпше до цього надається. Велика, суха й висока. Частокіл, кільканадцять шопів, трохи припасу, то можна буде відсидітись. Татарський набіг ніколи не триває довго.

— Легко тобі сказати: шопи, припас, то що! — заговорив Бортняк. — А хто позбирає молодих та старих? Легко було бояринові скликати закупів на рать, бо кожний мусів коритися тому, від кого залежала доля всієї його рідні. Але тепер, коли кожен не тільки очистився від довгу, а й трохи придбав для себе, не легко буде притягнути його до праці чи оборони.

Господарі покивали головами.

— Справді, в цьому заковика! — сказали.

Почалися балачки, міркування, серед яких Ярослав сидів, мов на цвяхах. Вкінці встав.

— Вибачте, батьки! Де ваші сиві голови шукають

поради, там моє слово зайве. Обдумайте, що треба, а мене відпустить за моїми ділами.

— Хе, хе! — зажартував дядько Копрій. — Знаємо ми, яке в тебе діло; про боротьбу з татарвою говорить, про запаски моторить.

— Що ж? І це стяг! — докинув Бортняк. — І гарно „глаголять такі стяги, визиваючи в бій”.

— Сиди, синку, сиди! — сказав дядько. Тепер не певний, воєнний час. А в такому часі не старим давати лад у громаді, а молодим, дужим, що мають військовий провід. Хто не послухає старих, сивих голов, мусить слухатися молодого сотника.

— Те саме каже моя Олена! — усміхнувся старий Глухар.

Ярослав почервонів і сів знову. І добре сталося, бо ось у цю хвилину на луцькому шляху показалися три їзці, що простували в село. Видко їх було на бугорку і перший пізнав їх Бортняк.

— Це Давид Глухар! Певно подасть нам вісточку про наших.

По хвилині блідий та перетомлений молодець зіскочив перед хатою з сідла.

— Король Данило з військом у віддалі двох днів дороги. Бачили ми його військо вчора вполудне, значить завтра ранком, а найпізніше вполудне, буде тут. Куремса з татарвою іде від Звягля. Десь недалеко наших селищ буде бій.

Мати й сестра кинулися до приїзжого з медом, але старі посадили його між собою і стали розпитувати про військо, зброю, про коні.

— Король творить суд над татарськими людьми на всьому пограниччі, — оповідав Давид. — Дарма підносять йому повинну, він карає відступство смертю і кати рубають голови віроломним.

— Це погано! — озлобився Копрій. — Оборонити нас нема кому, а топір на наші голови вигострений. Гей, біда вбогому в світі!

Замовкли всі. Безперечно князь, чи пак король, не мав права карати людей за те, що окупили даниною безпеку, якої не давала їм збройна сила держави. Проте кожен відчував, що такий окуп — це зрада батьківщини й віри та що карі за це повинні бути.

— Дивно мені! — обізвався Глухар. — Завжди казали всі, що Данило благородний, мудрий володар, який знає світові лад. Видко, не про полюддя йому йде, а про щось інше.

Та тут вмішався Ярослав.

— Я скажу вам, у чому річ! Король карає не як володар, а як меч усієї землі, на якій ми всі. Як би так усі татарські слободи взялися за оборону після торічного погрому Куремси, чи гадаєте, чого був би Ахмат їхав сюди за грошем? Кажете, що король не дає нам опіки. А чи Куремса оборонив ті голови, що попадали від топорів? Ні! Для зрадника кожен ворогом. Він як

терня. Кожен бажає його мати на плоті, та вирубує в саду, чи в полі.

— Що ж нам, бідним, робити у такій скруті? — почали бідкатися деякі учасники наради.

— Еге ж, на печі печуть, на лавці січуть! — говорили інші. — Руський топір, чи татарський зашморг — однаково!

— О, ні, батьки! — розгарячився Ярослав. — Руський топір є в наших руках і ми повинні ним орудувати самі. Що робити, питаєте? Боронитися, берегти себе та своїх ось так, як я щойно казав. Не пхався б Куремса у наші землі, якби так здовж усієї границі були скрізь вартові гуртки ратників та сховки для людей і худоби.

Цим разом зрозуміли старші, що молодечий розум краще визнається на небезпеці та більше звик радити собі у скруті, ніж їх сиві голови, звиклі до давнього ладу дружинної держави.

Перш за все вислано післанців у всі присілки та дворища, що належали до чабрівської волости, щоб ставали на другий день удосвіта кінно та збройно на рать, витали короля та йшли з ним у бій, як буде треба. Усі старі, жінки та дівчата взялися готувати харчі в дорогу. Ярославові доручили батьки давати всьому лад. Дуже нерадо перебрав Ярослав уряд сотника, цим разом уже з доруки громади, але по розмові з Оленою набрав і до цього охоти.

— Не хочу я такого парубка, — казала Олена, —

що лише за запаскою бігає. От бачиш, не було б у нас весілля без боротьби у Вовчому вивозі, не буде й тепер життя, якщо ти сам не подбаєш про його безпеку. Добре буде в селі жінці Ярослава Судиславича, та куди краще жінці сотника всієї волости!

І хоч молодець не розумів, чому саме він має брати на себе стільки труду на бажання громади, то вмить зрозумів це, коли подивився в карі очі.

Глаголять стяги! Сині, золотом шиті прапори мають над головами раті, сурми грають велегласно, бряжчить упряж на конях та зброя мужів. По просохлій дорозі суне полк за полком у ясных латинських шоломах із блискучими щитами на лівому плечі, попереду воєводи вигравають баскими кіньми у дорогому наряді, блищать золото, коралі, сталь. Ось галичани, підгіряни, теребовельці, перемишляни, ось рать із Белза, Володимира, Луцька, сотня за сотнею йде, наче на яке лицарське грище в Австрії чи Угорщині. А за ними друга хвиля ратників, одягнених уже тільки в шкіряні каптани та кожухи, у клепанях, без пер та самоцвітів. Багато їх, та далеко їм до того блиску, що ловить зір та вабить серце. Проте це — саме ядро війська. Це подоляни, що, живучи в постійному сусідстві з татарами, звикли ховатися від очей під непоказним одягом, але знають усі способи й хитрощі ненависного ворога. Дали вони себе вже нераз знати пограничним військам Куремси, не одну

волесть, забрану татарами, звільнили від косооких наїзників. І тут саме серед них, на сивому коні, в отруженні воевод та прибічників, їде сам король Данило. Над ним лопотить великий стяг князівства, той самий, що бачив колись погром над Калкою та торічну перемогу над Куремсою. Ось знову рушив Золотий Лев з-над Дністра, щоб дати знати про свої гострі пазурі ворогові. Перед ним летить тривога, з ним їде сила, за ним стежить слава, слава руського племені від Дунаю по Дін. Знад згарищ, попелищ підійнявся Лев до походу й задріжали схід і захід, бо виявилось, що з усіх країв, які потоптала орда, одна тільки батьківщина цього золотого Льва заховала міць та розмах до боротьби та побіди.

Глаголять стяги! З хат вибігають молодичі, діти, старці і, здіймаючи руки, благословляють сивоголового, та ще кріпкого володаря. Володаря? Ба, ні! Це не людина, це земля, з якої вирости всі, втілилася у цьому могутньому витязеві, що під золото-синім прапором їде мечем значити границі своєї землі. Поруч нього, зправа, їде чорноризець еромонах Василій, а зліва воевода Мстислав, муж рослий, дебелий, тугий, як тур.

— Люди, а де то ваша молодь? — запитав голосно воевода, побачивши на подвірі Глухаря, Копрія та кількох інших старших кметів.

— Ждуть край села, достойний воеводо! — відповів Копрій. — Вони теж зібралися на рать!

— А де ваш боярин?

— У хаті! Він окремо від нас.

Поїхали далі прибічники Данила за володарем і звістили йому, що чули. Львина голова короля повернулася до Василя.

— Хай, Бог боронить, щоб і тут прийшлося творити суд, як там у Бакоті, або торік у Погориній, — сказав неохоче. — Не люблю я проливати крові земляків.

— Писано є: якщо твій ближній согрішить сім разів та скаже тобі: „жалую”, прости йому! — відповів чернець. — У твоїй руці меч і ласка, тобі рішати про долю людей, не кому іншому, бо тобі дана влада імям Господа.

— На зрадника нема ласки! — вмшався Мстислав. — Чи гадаєш, преподобний, що князь чи церква мали б силу, якби ми не зрубали голов відступникам? Ні ногаті не бачили б, ні ми, ні ви, та мусіли б хіба йти сіяти татарами жито. На мужикові стоїть держава і князь. Якщо його не стане, будівля завалиться.

— Так, завалиться, якщо не стане мужика — відповів король, — але, як гадаєш, Мстиславе, чи мужика має держати у послусі тільки страх?

— Де нема вірності, любови до князя, там мусить бути страх!

— Ні, Мстиславе! Ми вимагаємо від мужика вірності й послуху, а що даємо йому за це? Тільки побори, більш нічого. А прийде татарва, то ми полишаємо його на ласку Богу, бо сили в нас нема подолати полчища

хана. Ні, ми не маємо права карати його за те, що даниною татарам забезпечив своє злиденне життя.

— Слава королеві! — загуло в цю хвилину двісті молодих голосів збоку.

Данило оглянувся й побачив сотню кінних ратників, уставлену здовж дороги. Біля них вимахували ратищами ще й піші та кричали щосили. Спинився король і спитав:

— Хто ви?

— Ми рать чабрівської волости! — виступив наперед Ярослав — і якщо твоя воля, милостивий, то підемо з тобою!

— Хто ж ти?

— Я Ярослав Судиславич, син померлого дідича цієї землі.

— Ти боярин? — спитав король.

— Ні, милостивий королю. Боярин ось там!

На другому боці шляху стояв гурток ратників, з Ратибором у проводі. Боярин кланявся з покорою і саме брався виголосити промову, коли впало питання:

— Чому не ти на чолі громади? Не злюбила тебе, що?

— Не злюбили ми себе взаємно, милостивий, — відповів Ратибор. — Боярин за князем тягне, мужик за безпекою.

— То ти був збирачем полюддя?

— Я!

— Ага! То, видно, ти не по правді розділював дань...

— Ні, милостивий королю, — вмішався Мстислав. — З Чаброва не вплинуло від Батієвого походу ні ногаті. Торік боярин прислав гроші до Луцька, а опісля перестав.

— Що люди дали, те й прислав, та Чабрів — це татарська слобода і тому ми не годимося! — оправдувався боярин.

— Ах, так! Ну, то розглянемо справу ближче й горе буде винному! — зморщив брови король.

Боярин навскач поїхав до дворища, щоб зладити для короля та дружини гостину, радий, що він перший сказав за себе слово, а вину скинув на „смердів”. Але Данило кивав головою, їдучи, і говорив до Мстислава:

— Треба справу прослідити! Тут щось не ясне. Не може бути, щоб така велика рать приймала мене в татарській слободі. Бо навіщо татарським людям раті? Вони безпечні від наших ворогів, а від мене не обороняються криком та поклонами.

— Гм! Треба буде вислухати одних і других! — сказав Мстислав.

— І я так гадаю! — закінчив князь.

VIII.

КНЯЖИЙ СУД

На майдані, перед дворищем, заставлено столи та лави для короля та прибічників, а боярин із срібним збанком на срібному підносі вітав князя білим хлібом та солодким медом. Лавор з цілою ватагою рабів та рабинь виносили з комори м'ясиво та розставляли по столах, а ратники відтикали бочки меду й пива. Та король не взяв із рук боярина кованого золотого кубка.

— Доки суд не очистить руки, годі вірити устам! — сказав і засів на лаві, а поруч нього еромонах і воевода.

Прибічники отворили круг, до якого прилучилася чабрівська рать. Військо за цей час проходило далі шляхом на Вовчий вивіз. За подолянами їхали вози короля та дружин серед пішої челяди. Кілька відділів піших копійників та лучників замикало похід, та заки вони надійшли, справа в дворищі була вже скінчена.

Данило покликав боярина і Ярослава та добру хвилинку приглядався до обох.

— Я памятаю Судислава Соломирича! — шепнув

воевода Мстислав. — Цей молодець безперечно його син.
Як вилитий батько з-перед тридцяти літ.

Король кивнув головою.

— І я бачу, що в ньому грає благородна кров —
відповів. — А ось цей — це чорний клобук або половчин.
Гм! Всяке буває на світі!

Потім звернувся до боярина.

— Боярине! Ти був збирачем полуддя й тивуном
твого пана у волості?

— Так!

— Отже чому від повороту Батія в степи не при-
носив ти повинної?

— Я мусів платити за громаду данину баскакові,
щоб спасти її від загибелі. Торік, після погрому пога-
ного Куремси, я післав дань до Луцька, цього року ще
не зібрав нічого. Я тільки велів зібрати рать, саме цю,
яка вітала вас подорозі, щоб злєвити баскака.

— І що ж, зловили?

— Вбили, милостивий королю, вбили у Вовчому
вивозі, пограбували його достатки, а мені, що їм пора-
див це зробити, не дали нічого.

Аж усміхнулися всі присутні.

— Це було безправство, — гарячився боярин, —
бо баскак належав перш за все до мене. Від п'ятьох літ
він щороку був у мене.

— А чи тебе не було при нападі?

— Ні! Вони все зробили без мене.

— Щож, зробили без тебе роботу, то й поділилися без тебе! — зажартував король. — Одне тільки цікаве, — тут споважнів знову, — навіщо хлопам рать та ще кінна? Слова ці були звернені до Ярослава.

— Милостивий королю! — відповів молодець. — Боярин, збираючи подимне для хана, звів нас на закупів. Ми бажали викупитися, а коли викупилися, він заявив, що не хоче вже бути у проводі в нас і щоб ми, як люди свободні, самі подбали про оборону.

— Оборону? Перед ким?

— Перед татарами. Боярин і так вибирається на Литву, то не було б кому рятувати хліборобів та давати ладу в потребі. На це й іменували мене сотником.

— Ви чому не платили полюддя тивунові?

— Всі платили вдвое і втрое більше понад звичайну суму, бо так сказав боярин на спілку з баскаком.

— Нема що казати! — засміявся воевода. — Боярин, каже, що Чабрів — татарська слобода, а чабрівці обвинюють боярина.

— За мої слова ось моя порука! — заявив боярин. — Зумію ще я постояти за свою честь!

У товпі чабрівців загуділо.

— Гріх тобі, боярине, таке казати! — кричали деякі.

— Я присягою стверджу правду своїх слів! Невже ж присяга боярина не варта холопського викруту?

— Тут нема холопа чи боярина! — зазначив Данило. — Тут є тільки хтось, хто зрадив рідну землю і вона

цього покарає. Хто ж є зрадником, а хто ні? Боярин, чи громада?

— Громада, милостивий господине, громада! — крикнув боярин, який уже чув, що волосся стає йому дубом на голові. — Всі знали боярина Судислава, а від його дочки в мене син. Він мені тестем доводиться. Невже ж дав би він був дочку негідному?

Судислав лишив по собі добру пам'ять серед своїх та чужих і згадка була на часі. Боярин бачив це добре вражіння, що зробили на всіх його слова й знову заговорив певним тоном:

— Яка користь бояринові з татарського підданства? З нього користає тільки мужик, ото ж він у „татарські люди” й пхається. Ще раз кажу: за правду моїх слів ось моя порука!

Та промайнула тінь по високому Ярославовому чолі.

— Стидайся, боярине, памяти батька Судислава та свого сивого волосся. Коли б ми справді були прихильниками татарського люду, не ждала б наша рать приходу короля з покликом та радістю тут, а під бунчуком Куремси. Будь ми татарські люди, не до нас їхав би баскак і не ми вбивали б його, а вже в ніякому разі не грабували б татарської казни.

— Ха, ха, чому ні! — відповів боярин. — Вину можна скинути на когось іншого, а за гроші, буває, ріжуть і рідного брата.

Слова ці вдарили Ярослава, мов поличник. Він по-

червонів, очі набігли кровю, хребет вигнувся, кулаки затиснулися, а лікті подалися назад, неначе ось-ось хотів скочити хижак на ворога.

— Не можу я спорити з досвідченим у раді боярином. Не можу й стати з ним на Божий суд, бо він старий, а його син недужий. Але я маю свідка правди моїх слів, що не я, а боярин чинив усе те, в чому обмовляє нас. Він, а не ми, мав умову з баскаком, нас не питали про те, чи хочемо ми стати татарською слободою, чи ні. Не ми, а він зраджував короля, щоб потім покинути волость зовсім і йти на Литву, а нас лишити тут між молотом і ковалом. Та тоді взяли ми самі справу в руки й явно та отверто стали по боці законного володаря нашої батьківщини. Знає про це вся громада, та вона не може бути свідком у власній справі. Знають це прибічники боярина, та й вони не можуть свідчити проти свого господина. Проте свідок у мене є.

Данило стежив уважно за ходом розмови, бажаючи збагнути, по чиему боці правда. Найшвидше визнався еромонах.

— Не була б громада така спокійна, якщо б була винна! — завважив.

— Так? А мені здається, що яке їхало, таке й здибало! — спротивився Мстислав.

— У всякому разі більша є бояринова вина ніж громади! — сказав на те о. Василій.

Та в цей момент заговорив Ярослав про свідка. Круто повернувся до нього боярин.

— Свідка! Якого свідка? — накинувся. — Який тут може бути свідок між громадою і мною? Воеводи не було в нас іще від торічної війни, не було ані купців, ані королівських биричів, були тільки свої. Та ти уважай, хлопче, що зводить можеш усіх, тільки не Бога й не короля.

— Не остерігай мене, боярине, перед злочинами, яких ти щойно допустився.

Тут перепинив Данило дальший спір, підіймаючи руку.

— Чекайте! Заки покличемо свідка, подивимося, чи не можна б розсудити спору й без нього.

Залягла тиша, така, що було чути, як муха летить.

— Боярине! — запитав король. — До кого їхав баскак?

— Він їхав по подушне, по данину!

— Так, але до кого?

— До мене! Я ж був збирачем цього податку.

— А чи є десь у якійсь татарській слободі боярин?

— Не знаю, милостивий володарю, я ніде не бував!

— Але я бував і знаю. Баскаки їздять до громад і з громади збирають данину. Коли баскак їхав до тебе, то він, видко, тільки тебе знав.

— Воно правда! Він тільки мене знав, тому до мене й їхав.

— То, значить, ти, а не громада, зрадив твого володаря. Ти накинувся громаді на зверхника, то ти й відповідаєш за зраду.

Боярин зблід.

— Господине! — залебедів. — Відкіля ця певність?

— Відкіля, питаєш? А чому в погромі не було ні одного з твоїх ратників і тебе? Хочеш знати, чому? Я скажу тобі. Напад міг удатися, або й ні, а в такому разі ти відповідав би за все головою. А так ні тебе, ні твоїх не було між винуватцями і вина зосталася на громаді. А що, чи не правду кажу може?

— Сушу правду! — потвердили о. Василій та Мстислав.

— Саме те бажаю й я доказати йому перед лицем милостивого господина нашої землі! — сказав із поклоном Ярослав. — Та тільки одного прохав би я: за безпеки мого свідка.

— Хлопче! — усміхнувся король. — Я догадуюся, якого свідка маєш. Ти подарував життя одному татаринові і бажав би його забезпечити перед неволею. Так?

— Око твоє, милостивий, розкриває глибину-серця. Так, — це татарин!

— Татарин? — закричав нагло Ратибор. — Що може знати татарин про справи мої й баскака?...

— Мовчи! — сказав король. — А тобі, хлопче, кажу, що хочби свідком був і сам Куремса чи його баскак, то відійде без перепони, бо Божа правда та справедли-

вість важніші від людських ворожнеч. Де ж твій свідок?

Ярослав підняв руку і на цей знак зпоміж чабрівських ратників виїхав у блискучому наряді Ахмат. Він зіскочив з коня, став на коліно перед королем і поклав до його стіп свою криву шаблю.

Усі аж ахнули. Боярин зацікавився і був би впав, якби не піддержали його ззаду. Сам Данило не міг із дива вийти.

— Аж так? — заговорив до себе нишком. — Хто ти? — спитав голосно.

— Я Ахмат-бей, баскак Куремси.

— Чи годишся бути свідком у справі Ярослава Судиславича?

— Так!

— Він тобі друг?

— Ні, він ворог, найбільший і найнебезпечніший з усіх, яких маю. Він побив мене й моїх!

— То чому ж ти берешся свідчити?

— Бо він лицар, що має в серці благородність і по його боці правда! Я можу ворогувати з ним, та він противник чесний. Він повірив моєму слову, не взяв моєї власності, а поступив тільки так, як кожний, хто береже вірності своєму володареві.

— Що ж знаєш ти про його вчинки та про замисли боярина?

— Знаю все й не замовчу нічого. Після того, що почув тут, нема в мене ніяких сумнівів.

Рівним, спокійним, діловим голосом розказав Ахмат усе, що було колись між ним і Ратибором, що почув від Ярослава, а що при виплаті довгу в дворищі. А коли скінчив, із задніх рядів прибічників короля виступило два кремезні парубки, з яких кожій мав при поясі вязку ременів. Вони стали по обох боках боярина. І ось впало слово присуду.

— Зрадником був і є Ратибор! А ось новий боярин, якому даю провід волости — сказав король, показуючи рукою на Ярослава.

Тиждень пізніше у великому дводневному бою розгромив Данило Куремсу. Чабрівська дружина при цьому визначилася найбільше, бо, знаючи околицю, зуміла виловити безліч татар, що, розбиті одним ударом раті, розбіглися по всіх усядах. Татари були найбільш страшні тим, що, розбиті в одному місці, блискавкою збиралися в другому і наступали знову.

Чабрівці дали ще провідників подільським сотням і з війська Куремси не лишилося й половини. Безліч нових холопів посадили галицькі, волинські та подільські бояри по селищах, а „татарські люди” збагнули, що зрада рідної землі завсіди приносить гіркі плоди, що у свідомих правди та справедливості навіть менша сила буває непереможна.

Боярин Ратибор заплатив за свою зраду головою, а його маєток дістався в спадщину Ярославові. Та коли

він із молодого жінкою Оленою прибув перебрати на власність дворище, дозволили Олегові забрати з нього батьківські достатки. Олег привитав їх із спокоем та радістю, бо живучи з ними, був безпечний від глузування та ворожнечі чабрівців.

Опісля поїхав до Галича, де на королівському дворі намагався добрими й благородними вчинками притемнити сумну пам'ять батька.

Глибокої старости дожила при молодятах стара Голубиха.

ЗМІСТ:

	ст.
Вступ	5
I. Що бачила вивірка	9
II. Що розповідала стара Голубиха	16
III. Чого забаглося старому лисові	27
IV. Про карі очі дівчини	36
V. Вовчий празник	44
VI. Розподіл добичі	53
VII. „Стяги глаголять”	63
VIII. Княжий суд	74

